

HET HAARLINT

twaalf verhalen van MAURITS MOK

de
Prom

Welke geheimzinnige invloed heeft *Het haarlint* op de gevoelens van een ontwakende puber? Waarom ziet een schooljongen overal *Kruisen*, blijken *Boeken* met mooie titels toch straf op te leveren, doet *Een tevreden vrijgezel* een schokkende ontdekking op zijn slaapkamer en gaat *De verloving* niet door? Waarom wordt *De rozenkweker* opgenomen in een vreemd ziekenhuis, krijgt de gevluchte *Pianolerares* geen leerlingen en eindigt een ongedwongen, luxe vakantie gruwelijk in *Een experiment*? Dit zijn vragen die in twaalf speelse en verrassende verhalen een antwoord krijgen.

Maurits Mok schonk dit boek ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag (november 1982) aan zijn lezers.

Achterin is een complete bibliografie van Mok opgenomen, waardoor het boek ook als naslagwerk nut heeft.

HET HAARLINT

ISBN 90 263 2521 5
copyright © 1982 by Maurits Mok / Cécile Hessels / United Dutch
Dramatists
General Manager: Hemmo B. Drexhage, De Perponcherstraat 116,
2518 TA Den Haag
Illustratie omslag Cécile Hessels
Typografie Harm Meijer
De Promboeken worden uitgegeven door
Uitgeverij Ambo bv, Baarn
Verspreiding voor België:
Uitgeverij Westland nv, Schoten

No part of this book may be translated or reproduced in any form by
print, photoprint, microfilm or any other means, or performed on
stage, television, radio, video or film without written consent from
United Dutch Dramatists.

MAURITS MOK

HET HAARLINT

twaalf verhalen

de
Prom

INHOUD

<i>Een gat in de tijd</i>	7
<i>Het haarlint</i>	26
<i>Kruisen</i>	36
<i>Boeken</i>	51
<i>Wintervoeten</i>	64
<i>Een tevreden vrijgezel</i>	77
<i>De stormpaarden</i>	88
<i>De verloving</i>	98
<i>De rozenkweker</i>	105
<i>Juffrouw Rosenbaum</i>	112
<i>De pianolerares</i>	120
<i>Het experiment</i>	128

Een gat in de tijd

I

Er viel een gat in de tijd, een leegte die reikte van oktober tot mei of misschien zelfs juni.

De zomer was voorbij en ook de maand september.

Het dorp bestond voort, buiten de wereld, in een grijs niets.

Je kon er mensen zien, maar de eigenlijke bewoner was de wind, het enige levende geluid dat van de zee. De zomermaanden, met hun bedrijvigheid van gasten en gastheren, hadden na afloop veel weg van een hallucinatie.

Hoe had hier, onder deze door wolken belegerde hemel, ooit zoveel kleurigheid zich kunnen ontplooien? Ijsbekertjes, pindadoppen, roestige zandvormpjes en andere overblijfselen konden de winterse strandwandelaar ervan overtuigen dat de zomer werkelijkheid was geweest.

Het was 1932. In april van dat jaar had de voortschrijdende economische depressie een slachtoffer gemaakt, Henk Swart genaamd. Wegens slapte ontslagen. Met even weinig geld als geestdrift keerde hij uit de stad terug naar het dorp van zijn jongensjaren, waar hij in het ouderlijk huis ook zonder geld aan de kost kon komen. Hij was drieëntwintig jaar, blond, weinig opvallend, een kantoorbediende die het goed met zichzelf meende. Vandaar dat hij zich de maaltijden van zijn moeder liet smaken en weinig behagen schepte in zijn positie van op de ouderlijke kust teruggeworpen stuk wrakhout, zoals hij het zelf noemde. Hij wist dat deze formulering niet erg geslaagd was, maar had geen lust een betere te bedenken.

Hij had in zekere zin bij voorbaat zijn ontslag gewroken, maar dat wist niemand bij de firma. In een weinig gelezen blad had hij een kleine serie artikelen gepubliceerd, 'Zo zie ik ze' getiteld. Onder pseudoniem had hij het bedrijf en verschillende medewerkers met een flinke dosis venijn uitgebeeld. Een reeks van zes stukjes had hem een honorarium van dertig gulden opgeleverd, een bedrag dat hem nauwelijks kon aanmoedigen ermee door te gaan.

Door de familiekring had hij zich nog minder beloond gevoeld. Hij had exemplaren van zijn pennevruchten aan zijn ouders en aan zijn getrouwde broer en zuster gestuurd. Allen hadden zich afkeurend over zijn schetsen uitgelaten. De patroon introduceerde hij als een half leeggelopen meelzak met een kopstem, de chef de bureau noemde hij een hoop wind in een mensenhuid, een bejaarde kantoorjuffrouw werd voorgesteld als een de godganse dag over cijfers gebogen kapstok.

Zijn vader, die als adjunct-commies op het dorpspostkantoor werkte, had zich persoonlijk beledigd gevoeld, diep in zijn standseer getroffen. Waardoor muntte zijn zoon uit boven al die mensen die hij zo bespottelijk had gemaakt? 'Nergens door,' antwoordde de zoon, 'en ik vind het plezierig werken op dat kantoor.'

De familie had ten slotte een excuus gevonden in de veronderstelling dat hij een beetje getikt was. Hij had het zelf bijna geloofd toen hij met een karige maand salaris op zak voor de laatste maal het kantoorgebouw verliet. Op een leger van honderdduizend of meer werklozen betekende één nieuwe aanwinst weinig, behalve dan voor de nieuweling in kwestie.

Hij ging naar een wat oudere vriend, die als onderwijzer niet voor ontslag in aanmerking kwam. Om hem dit voorrecht te vergallen, kende de maatschappij hem een uiterst karig traktement toe.

Bij Martijn Heemstra mislukte deze opzet, want die liet zijn leven door niets vergallen en was altijd bezig zotte, lachwekkende situaties te zoeken of te scheppen. Hij gaf zijn leerlingen bijnamen die soms zo weinig vleiend waren dat de ouders in het geweer kwamen. Martijn zette dan zijn innemendste gezicht en gebruikte al zijn vernuft om de bijnaam in een gunstig licht te stellen, ja, tot een eretitel om te smeden. Op deze wijze had hij kans gezien namen als Oliekoek, Varkenssnuut en Ragebol acceptabel te maken en een pinnig juffertje zelfs met het predikaat Gifbeker te bekronen. Met zijn vlotte hand toverde hij op het schoolbord karikaturen van leerlingen, maar ook van collega-onderwijzers. Toen het hoofd hem eens onder handen nam, begon Martijn een zo kronkelige quasi psychologische en filosofische redenering dat de man het gevoel kreeg dat hij in een doolhof vast-

liep en zijn leerkracht ten slotte met een korte, machteloze waarschuwing wegzond.

Nadat Henk de drie trappen naar Martijns kamer had bestegen, ontving de bewoner hem met een lach die tamelijk harmonieerde met de grijnzende clownskoppen die aan zijn muren prijken, tekeningen van eigen hand.

'Welkom in de moderne samenleving!' zei hij.

Henk keek hem verbijsterd aan. Martijn lichtte zijn woorden toe. Het was vandaag immers Henks laatste werkdag geweest. Welnu, tot de moderne samenleving behoorde men als men werkloos was.

De anderen, een steeds afnemend aantal, hielden zich op ouderwetse wijze in het leven, door het verrichten van arbeid. 'Werken dreigt steeds meer een onzedelijke zaak te worden. Volgens mij heet datgene moreel wat door de meerderheid als zodanig beschouwd wordt. Zodra dus die meerderheid uit werklozen bestaat, is werken onzedelijk.'

Het was een typisch voorbeeld van de kromme redeneringen waaraan Martijn zich zo graag overgaf. Henk had er nu geen oren naar. Zedelijk of onzedelijk interesseerde hem minder dan de vraag wie hem te eten zou geven.

Martijn sprong op, haalde zijn hand door zijn naar voren gevallen haren en begon te ijsberen, voor zover de kleine, volle kamer dit toeliet.

'Er is maar één manier om armoede te verdragen,' zei hij.

'Zoveel mogelijk doen of je rijk bent.'

'Hou nou op met je krankzinnige theorieën.'

Martijn bleef vóór hem staan.

'Wat let je mijn theorie in praktijk te brengen? Dan zul je merken dat hij opgaat. Je hebt immers geld?'

'Honderdtien gulden,' zei de werkloze.

'Als we daar nu eens van uitgaan,' stelde Martijn voor. 'Ik zeg 'we', want gedeelde vreugd telt dubbel. Bovendien ben ik op 't ogenblik blut. Je weet dat ik mijn geld halverwege de maand krijg.'

Henk had zich plotseling gewonnen gegeven. Hij wilde uitgaan, het ervan nemen, bij wijze van galgemaal. Huilen kon altijd nog, vanavond wilde hij lachen. Martijn bood hem daartoe de gelegenheid.

In een stille straat klom Martijn in een lantaarnpaal, schroefde de lamp los en stak deze in zijn zak. Een eind ver-

derop werden ze door een asfaltbloem benaderd. Martijn liet haar de lamp zien en vroeg of ze, bij gebrek aan contanten, daarmee genoeg wilde nemen. Ze antwoordde: 'Stik!'

Martijn reageerde heel beleefd. 'Ik zou u erop attent willen maken, juffrouw, dat deze lamp van en voor de gemeenschap is. Als honorarium zou hij in dit geval dus volkomen aan zijn doel beantwoorden.'

Het schepsel liet zich Martijns redenties niet aanleunen. Ze keerde zich om en liep door. Henk hing, bijna flauw van het lachen, tegen een muur.

Drie uur later wist hij nauwelijks meer waar hij was.

Hij had vele gerechten verorberd en nog meer glazen uitgedronken. Door een nevel keek hij naar zijn overbuurman aan de restauranttafel. Martijns onstelpbare spraakzaamheid was eindelijk vastgelopen en beperkte zich tot een talloze malen herhaald: 'Wolken van weelde!' Hij hief daarbij telkens zijn glas, vol of leeg, terwijl Henk instemmend knikte. De wolken waren er, de weelde was er ook, maar ze begonnen hem, ondanks de dranken, een droge mond te bezorgen.

Hij was nog nuchter genoeg om Martijn bij zijn jasje te pakken, toen deze met zijn wolken van weelde naar een naburig tafeltje liep, waar een rustig paar zat, in volmaakte harmonie met de gedistingeerde omgeving. Martijn liet zich gezeggen, Henk betaalde de gepeperde rekening en even daarna werden ze door de draaideuren de nacht in gewenteld.

De wolken van weelde maakten plaats voor een koele, winterige atmosfeer. De vrienden bleven staan en namen elkaar op, alsof ze verwonderd waren hier, op dit tochtige plein, op dit late uur, elkaar te ontmoeten.

Martijn begon luidkeels 'The Raven' van Poe te declameren. Henk keek hem aan, zijn leren mond half open.

'Never more!' bulkte Martijn. De woorden, in deze situatie, waren voldoende om bij Henk een dronkemanshuilbui te ontketen.

Martijn schakelde onmiddellijk over en begon: 'Troost, troost, mijn volk, zal ulieder God zeggen...' Tegelijkertijd greep hij Henk bij zijn schouder en trok hem mee, de verlaten stad door. De huilbui was niet bestand tegen Martijns doodernstig, met onfeilbaar geheugen, opgedreunde *Deu-*

tero-Jesaja. Ze waren weer nuchter en om deze staat te bekrachtigen, zouden ze bij de onderwijzer thuis een kop koffie gaan drinken.

De terugtocht verliep niet vlot.

Martijn haalde een stuk schoolkrijt uit zijn zak en tekende op de brede bruinhouten deur van een imposant bankgebouw een figuur die veel overeenkomst met de Venus van Milo vertoonde. Daarna schreef hij eronder: 'In dit teken zult gij overwinnen.' Een nachtwaker verscheen juist toen ze wilden doorlopen. 'Zoeken de heren hier iets?' vroeg hij.

'Dank u, we hebben het al gevonden,' antwoordde Martijn.

De man keek naar het slot van de deur, zonder de krijtgewrochten op te merken.

'Dat noem ik nou *déformation professionnelle*,' zei Martijn, niet zonder teleurstelling. Hij wenste Henk geluk met het feit dat deze voorlopig niet aan een dergelijke misvorming blootgesteld was. Waarop Henk zei dat hij nu in de termen viel voor de werkloosheidsdeformatie, een minstens even kwalijk verschijnsel. Martijn bestreed dit en wilde zijn zienswijze met een reeks van argumenten staven. Om zich een geschikt podium te verschaffen, besteeg hij het bordes van een naburig eeuwenoud huis, waarin de een of andere eerwaardige instelling was ondergebracht. Hij legde beide handen op de balustrade en zette met luider stem in: 'Dames en heren!'

Henk, tegen een lantaarnpaal geleund, het hoofd opgeheven, was bereid de stroom van welsprekendheid over zich heen te laten gaan. Een agent, die met een fiets aan zijn hand kwam aankuieren, damde de stroom echter af nog eer deze goed op gang was gekomen. 'Meneer,' zei hij op vaste doch welwillende toon, 'er liggen hier in de buurt mensen te slapen!'

'Het is mijn plicht ze wakker te schudden.'

'Doet u dat nou niet,' ried de agent gemoedelijk. 'De tijd van de porders is voorbij, weet u.'

Martijn vond dit zo'n kostelijke uitspraak dat hij in lachen uitbarstte en de trap afrende om de agent de hand te drukken. De ordebewaarder liet zich dit welgevallen, maar voegde Martijn toe dat deze er verstandig aan zou doen naar huis te gaan.

Ja, ze gingen naar huis. Ze beklommen de vele traptreden naar Martijns kamer en daar viel Henk als een zak in een stoel. Martijn zette koffie en gaf onderwijl college over de

pedagogische invloed van de werkloosheid. 'Ik heb het nu niet over jou, maar over mij. Over mij als vertegenwoordiger van het nog werkende deel der samenleving. Mijn ogen gaan hoe langer hoe wijder open voor de onpeilbare afgrond waarin onze samenleving bezig is te verzinken.'

Henks ogen gingen niet wijder open, ze vielen dicht, maar hij zag nog kans een kop koffie leeg te slurpen.

Zijn volgende bewuste handeling verrichtte hij vele uren later. Hij werd wakker, keek om zich heen en zag dat er behalve hem niemand in de kamer was. Martijn moest al lang naar school zijn en hij, Henk Swart, moest zijn loopbaan van werkloze aanvaarden.

Het duurde even eer hij tot het volle besef van zijn huidige situatie terugkeerde.

Het nieuwe tijdperk was zo feestelijk ingeluid dat hij het gevoel had rond te lopen met een hoofd dat aan stukken dreigde te vallen en met een keel als een uitgedroogde waterput. Daartegen hielpen de buitenlucht en een paar glazen melk in een kroegje aan de toonbank. Vervolgens kon hij zich geheel aan het nietsdoen gaan overgeven.

Daar nietsdoen wel een woord, maar geen werkelijkheid is, kwam het erop neer dat hij zich inliet met bezigheden die nooit op zijn verlanglijstje hadden gestaan. Een spoorkaartje kopen naar het dorp dat hij niet wilde weerzien. Kijken naar een platteland waar de bewoners nog steeds niet begrepen hadden dat de natuur pas acceptabel werd als men haar tot stad had veredeld. Een medereiziger voorlichten die in de verkeerde trein bleek te zitten en aanstonds ingewikkelde overstapbewegingen zou moeten maken.

Henk herinnerde zich Martijns dronkemansgejengel: 'Wolken van weelde.' Hij keek naar de wolken boven Hollands kuststreek, vervaarlijke koppen die de duurzame waterigheid van zijn vaderland moesten waarborgen. Wolken, waterigheid, werkloosheid, een wereld van wee.

Het dorp was zo naakt en kaal als een dode seizoenplaats maar kan zijn. Veel stuivend zand, heftig zeegebulder en weinig voorbijgangers. Maar allen in gevecht met de wind. Luiken voor de ramen van hotel- en pensiegebouwen, fietsen, een auto, een hond en verder eindeloos veel kille straatstenen.

In het ouderlijk huis kwamen hem de luchtjes van het verleden tegemoet.

Vroeger had hij ze niet opgemerkt, nu wilde hij ze niet opmerken.

Hij zat aan tafel op de stoel uit zijn jongensjaren, hij sliep in het bed dat hij na zijn hbs-tijd met plezier vaarwel had gezegd. Het verleden stond voor hem klaar én de bescherming van moeder en vader. Een welgezindheid waarmee hij geen raad wist. Ze spraken nooit meer over zijn boosaardige stukjes, alleen over de werkloosheid, die plaag van de moderne tijd.

Henk praatte met de fietsenmaker uit het benedenhuis, met de mevrouw uit de leesbibliotheek. De fietsenmaker schold veel en kernachtig, de bibliotheekmevrouw had huwelijksmoeilijkheden die Henk wel wilde verlichten.

Op een dag was ze verdwenen, er vandoor met de gerant van een groot café aan de zee kant. Daar moest nu een andere mevrouw in moeilijkheden zijn geraakt, maar Henk ging er niet op af. Cafébezoeken waren hem te duur geworden.

Na enige weken van zitten, lezen, gapen, kletsen, rondlopen en weer gapen schreef hij 'Zo leef ik nu'. Hij vond het een goed stuk en de redactie vond het ook goed. Zo goed zelfs dat ze het artikel terugstuurde 'om de reeds zo moeilijke positie van onze werklozen niet nog zwaarder te maken'. Waarop Henk de redactie en alle werklozen naar het diepst van de hel verwenste, zijn manuscript versnipperde en zich op zijn bed liet vallen.

'Zo leef ik nu, zo lig ik nu,' mompelde hij. Terwijl hij het mompelde had hij al genoeg van het liggen. Hij ging de straat op, het naargeestige dorp in.

Er werden luiken afgenomen, puien geboend, strandstoelen gerepareerd, want het seizoen was op handen. Bij een hoek, waar de wind hem naar het leven stond, wilde Henk omkeren. Daar stond in de deur van een café dat zich bodega noemde, Piet Kuster die hij nog van de lagere school kende. Piet oefende met zijn vader het gezag over de bodega uit en vertelde na een korte inleiding, waarin Henk zijn werkloosheid onthulde, dat hij een seizoenkelner kon gebruiken.

Henk nam de baan meteen aan en begon reeds de volgende dag. Voorlopig betekende dit dat hij zich niet zozeer bezighield met mensen als wel met tafels en stoelen die hij van een nieuwe laag verf voorzag. Daarna moesten er ramen worden gelapt, vloeren geschrobd, een kelder opgeruimd,

alles in aangename samenwerking met Piet die, niet langer door lagere-school-kennis geplaagd, tot een plezierig en actief middenstander was uitgegroeid.

Het leek een drukke tijd te worden. Toch bleek al spoedig dat het leven van een seizoenkelner meer uit wachten dan uit werken bestond. Wachten op goed weer en wachten op klanten, eindeloze dagen lang. Kijken naar lege stoelen en tussen tafels rondlopen, leuteren over het weer, boeken en kranten lezen, ommetjes maken in het dorp en druipnat in de verlaten bodega terugkomen.

Eindelijk brak de zomer door, warmde de kleumende badgasten en lokte dagjesmensen naar het strand. Nu leerde Henk alle knepen van zijn nieuwe beroep: snel noteren en bedienen, vaardig afrekenen, louche bezoekers in de gaten houden, snaakse gezichten trekken tegen kinderen, en wat er verder voor een goed kelnerschap vereist was. Dat hij zijn vak verstond, bleek uit de vele fooien. Het bleek ook uit zijn vlotte omgang met ander bedienend personeel, zijn amoureuze escapades in nachtelijke uren met vrouwelijke standgenoten en niet in de laatste plaats uit zijn neutrale, zakelijke houding tegenover kennissen die voor een hartversterking de bodega binnenkwamen.

Zo moest hij op een dag zijn vroegere werkgever en diens gezin bedienen. De man betuigde zijn ingenomenheid met het feit dat Henk een nieuw emplooi had gevonden. De kelder antwoordde daarop niet dat zijn ex-baas naar de verdommenis kon lopen, maar glimlachte en haastte zich de bestelde consumpties te brengen, want het was vol in de zaak.

Een nicht die hij nooit zelfs maar met de nek had willen aankijken, bediende hij niet minder hoffelijk. Ook zij was in gezinsverband opgekomen en gaf ten aanhoren van man, kinderen en naburige tafels uiting aan haar verbazing over Henks nieuwe maatschappelijke positie. Het kostte hem werkelijk moeite haar niet om de oren te slaan met het servet dat over zijn arm hing.

Zijn vader en moeder vertoonden zich nooit in de buurt van de bodega. Ze hadden al gauw begrepen dat hij daar liever geen familie zag.

Op een regenachtige dag die Henk alle gelegenheid bood zijn blikken over het interieur te laten gaan en voor de duizend-

en-eerste keer de tekst van de wandbordjes in zich op te nemen: koffie, thee, uitsmijter met ham of rosbief – het halve horecavocabulaire – was hij juist met Piet een kaartje aan het leggen, toen Martijn de bodega betrad.

De kaarten werden ter zijde gelegd, Piet trok zich terug en de twee vrienden konden aan hun gesprek beginnen. Het begon vlot en werd steeds vlotter, doordat Martijn en Henk elkaar beurtelings in snel tempo trakteerden. Koffie en limonade kwamen er niet aan te pas, alleen pittiger dranken. Henk dreigde zijn beroepsdecorum te verliezen. Zijn baas gaf hem tot de volgende morgen vrijaf.

Onder een verwaaide, enigszins misvormde paraplu liepen ze door de straten, weg van de zeekant waar het ongenadige weer op volle kracht woedde. Hun lichte beschonkenheid zakte af, maar Martijns levensmoed leed daar niet onder. Hij had vakantie en hij wilde de voorrechten daarvan genieten. Terwijl hij de paraplu ophield, bleef hij staan en tikte Henk met z'n wijsvinger op de borst.

'Ik heb me de laatste dagen afgevraagd of ik eigenlijk een goed pedagoog ben, Henk.'

'Om die vraag te beantwoorden heb ik geen dagen nodig. Niemand is minder geschikt dan jij om de jeugd op te voeden.'

'Gelukkig,' zei Martijn en hij stapte weer voort. 'Ik was bang dat ik als pedagoog te kort schoot. Maar nu jij me verzekert dat ik absoluut geen pedagoog ben, weet ik dat ik als zodanig ook niet te kort kan schieten.'

Ze wisten niet waar ze heen liepen. Dat werd echter vanzelf duidelijk, toen ze aan het einde van een straat kwamen. Vóór hen strekten de duinen zich grauw en verlaten in de vallende zomeravond uit.

Martijn zweeg. Ze hoorden het ritselen van de helm en in de verte het koken van de zee.

Martijn vond zijn spraak terug. 'Hier moest je kunnen wonen. In een konijnehol. Lekker warm en droog. En af en toe naar de uitgang lopen om te zien of de buitenwereld al bewoonbaar is.'

'Ik zou nooit naar de uitgang lopen,' zei Henk. 'Daarmee zou ik me veel teleurstellingen besparen.'

Het regende niet meer. Martijn wilde zijn paraplu sluiten, maar het ding had te veel geleden, weigerde zich in de plooi te laten brengen en bleef als een enorm boeket uitstaan. De

eigenaar had er geen zin in dit produkt met zich mee te voeren en plantte de paraplu stevig in het zand. 'Misschien zaait hij zich uit. Dan hebben ze hier komend jaar een parapluperk.'

Hij keerde zich om. Henk volgde. In de lange straat die voor hen lag, was geen mens te bespeuren. De huizen stonden verspreid, met grote stukken onbebouwd terrein ertussen. Er hing een frisse geur, de regen had schoonmaak gehouden. Het leven kon opnieuw beginnen.

Voorlopig begon de nacht. Het dorp leek eindeloos en ergens in die eindeloosheid lag het station. Daar handhaafde zich de tijd, met wijzers die schokkend versprongen, treinen die regelmatig aan- en afreden, mensen met een bestemming.

'Als je genoeg gekelnerd hebt, kom dan naar de stad terug,' zei Martijn bij het afscheid.

De regen begon weer te vallen, maar in het bed van het meisje Therese had Henk daar geen last van. Hij kende haar al een week. Ze zouden elkaar tot het eind van het seizoen blijven kennen.

II

De zomer was voorbij en ook de maand september.

Er viel een gat in de tijd. Henk Swart had van zijn zomerverdiensten een nieuw pak gekocht, nieuwe schoenen, een winterjas. Zijn geld was vrijwel op, maar hij had tenminste het voorkomen van een degelijk man en dat stelde zijn moeder gerust. Hij begreep haar. Men kon beter met nieuwe dan met versleten schoenen in een gat trappen.

Op zijn kamertje, waar het al koud werd, schreef hij een stuk, 'Voor de overwintering'. Hij vergeleek zich met een trekvogel die zijn draai niet kan vinden en gedoemd is achter te blijven.

Met kleumende vingers had hij het geschreven en misschien had daardoor zijn hartebloed niet de weg naar zijn pen kunnen vinden. Twee bladen weigerden zijn stuk te plaatsen en tot een derde afwijzing liet Henk het niet komen. Toch wist hij dat hij kon schrijven en dat hij het nog beter zou leren. Zijn voortreffelijke leermeesteres, de werkloosheid, zou hem in staat stellen zijn meesterstuk te leveren. Maar voor-

dat het zover was, zou hij nog veel genadebrood moeten eten, een eindeloos aantal keren door het beschimmelde dorp lopen, met op de achtergrond de zee, het grimmige, brullende niets.

Na een week of wat was hij niet meer zo zeker van zijn meesterstuk. Zijn leven was een holte die niet meer gevuld scheen te kunnen worden, een vacuüm dat zelfs de tijd had opgeslokt. Er was het ogenblik van opstaan en het ogenblik van naar bed gaan. Twee streepjes die slechts een verandering van houding aanduidden, van horizontaal naar verticaal, van verticaal naar horizontaal. Twee streepjes in het luchtledige, in het tijdloze. De wereld werd een geheel dat steeds meer samenhang verloor, een opeenhoping van absurdateiten. Hij begreep niet hoe hij er ooit enige zin in had kunnen ontdekken.

Soms keek hij naar de gezichten van zijn vader en moeder met de gewaarwording dat ze in een andere, voor hem onbereikbare wereld leefden, een wereld waarin het leven aan een tijdsindeling gehoorzaamde, waar men dingen met een bepaalde bedoeling deed.

Op een middag in november, toen hij nog precies een rijksdaalder rijk was en zich dus een laatste buitensporigheid kon veroorloven, ging hij naar het enige café aan zee dat 's winters geopend was. Over een uur zou de zon onder zijn. De stille grijze hemel lag als een deksel over de wereld. Henk had, ondanks de ruimte van de zee vóór hem, een gevoel van opgeslotenheid dat hij in een glas drank trachtte te smoren. Het café lag op een duintop, de gelagkamer was lang en laag, met grote ramen op het westen. Toen hij de deur opende, sloeg de warmte hem in het gezicht. Een ander teken van leven was er niet. Hij liep door de verlaten zaal. Alle tafels waren voor hem, de keus was moeilijk. Ten slotte ging hij achterin zitten, bij de kapstok waaraan hij zijn winterjas hing, de dekmantel van zijn berooidheid.

Na een druk op een belknopje verscheen de beheerder. Henk herinnerde zich dat deze man er ongeveer een half jaar geleden met de mevrouw van de leesbibliotheek vandoor was gegaan. De idylle had blijkbaar geen levenskracht gehad, wat niet wegnam dat de vrouwelijke partner nog steeds niet in de bibliotheek was teruggekeerd.

Terwijl hij de eerste teug van zijn borrel nam, bedacht Henk

hoe normaal dit scheen: de vrouw had het loodje gelegd, de orde van de mannenwereld was niet verstoord.

Die orde kon trouwens niet verstoord worden, zelfs niet wanneer tienduizenden mannen tot nietsdoen veroordeeld waren. Men kon een andere orde proberen te scheppen, maar het zou toch weer dezelfde blijken, want de mensen veranderden niet.

In gedachten verzonken haalde hij een potlood te voorschijn en begon figuren te tekenen op de rand van een bierviltje. Hij zag nauwelijks wat hij daar tekende en toch zat hij voorovergebogen alsof hij volkomen in zijn bezigheid opging. Daardoor kwam het dat hij de man niet had zien aankomen die plotseling bij zijn tafel stond. Toen de ander zijn keel schraapte, keek Henk op, geschrokken van het onverwachte geluid.

Hij herkende hem onmiddellijk. Het was de tanige Indisch-gast die sinds enige tijd naast hen woonde en een paar avonden tevoren een bezoek bij hen was komen afsteken. Henk had hem toen niet ontmoet, want hij zat met een boek bij een onwelriekend petroleumkacheltje op zijn kamer. Zelfs het feit dat de nieuwe buurman zijn dochter zou meebrengen had hem er niet toe kunnen bewegen de avond in de huiskamer door te brengen. Hij had op die dochter al een paar keer een vluchtige blik geworpen en daaraan genoeg gehad. Ze leek meer op een hongerig snaveldier dan op een mens.

‘Neemt u me niet kwalijk dat ik u stoort,’ zei de geelbruine man beleefd. ‘Mijn naam is Dorenkamp.’

Henk stond op. ‘Swart.’ Hij drukte de uitgestoken hand. Het was duidelijk dat de buurman zijn gezelschap zocht. Henk schoof een stoel achteruit om de ander te beduiden dat hij kon gaan zitten.

Toen ze tegenover elkaar zaten, keek hij in Dorenkamps donkere ogen en naar zijn vooruitstekende jukbeenderen. Europees en Aziatisch bloed door elkaar, zoals je bij een oud-koloniaal kon verwachten. Een aangenaam klinkende stem die de Nederlandse taal scherp articuleerde. Wat hij zei was overigens niet zo aangenaam.

De buurman had van mevrouw Swart gehoord dat haar zoon zich aan de schrijfkunst wijdde en daarom zijn tijd meestal op zijn eigen kamer doorbracht.

Henk voelde een golf van woede in zich opstijgen, maar hij begreep dat zijn moeder een aannemelijk en zelfs vleierend excuus voor zijn afwezigheid had aangevoerd. Vleierend, inderdaad, want zijn ouders mochten zich afkeurend over zijn schrijfoefeningen hebben uitgelaten, het maakte kennelijk wel een goede indruk een publicerende zoon te hebben.

Dorenkamp bestelde en bood Henk ook een glaasje aan. Deze weigerde niet. Nu hij eenmaal als schrijfkunstenaar gepousseerd was, mocht hij wel de voordelen van de daarbij behorende armoede genieten.

In de vallende schemering toostten ze.

Achter de grijze einder was de zon nog juist zichtbaar als een lichte vlek. De zee hield zich stil.

Dorenkamp sprak langzaam, bijna verlegen, alsof hij de rust van de natuur niet goed durfde verbreken. Zijn aarzeling had echter een andere oorzaak. Hij voelde zich verplicht om over persoonlijke zaken te spreken. Hij had veel beleefd, mooie en minder mooie dingen, maar altijd interessant. Hij was al enige jaren bezig met de voorbereiding van zijn gedenkschriften. Henk keek hem benieuwd aan. Het woord gedenkschriften trof hem. Hij zelf zou memoires of herinneringen hebben gezegd. Gedenkschriften was een veel te statig woord.

Dorenkamp bekende dat het met die gedenkschriften niet zo best vlotte. Hij had veel aantekeningen gemaakt, maar tot nu toe waren al zijn pogingen mislukt om ze tot een leesbaar geheel te componeren. Daarom had hij mevrouw Swarts mededeling in zijn oren geknoopt.

Er was eigenlijk geen verdere uitleg nodig. Henk keek de man nog eens goed aan.

Hoe kwam die sinjeur erbij als een staatsman of een krijgsman in ruste zijn memoires te willen schrijven? Getikt of halfzacht was hij niet. Na zijn aanvankelijke verlegenheid had hij zelfs gesproken met een greintje zelfspot. En bij de tweede gemeenschappelijke borrel – Henks derde – kwam hij helemaal los.

In de lege gelagkamer flitsten enkele muurlampen aan, alsof er bloesems opensprongen. Het licht accentueerde de verlatenheid van de zaal.

'Die gedenkschriften,' zei Dorenkamp met zijn klankrijke,

nadrukkelijke stem, 'moeten tot vermaak van de wereld dienen.'

'De wereld vermaakt zich toch wel,' zei Henk weinig be-
moedigend.

'Niet op de manier die ik bedoel. Ik wil de wereld het een en
ander onder de neus wrijven.'

'Zo, en denkt u dat de wereld daar vermaak in zal vinden?'

'Een heleboel mensen zullen zich er zeker mee amuseren. Ik
kan de nodige schandalen onthullen en niets is zo plezierig
als daarvan kennis te nemen.'

Dat kon Henk niet tegenspreken. Hij knikte nadenkend.

Schandalen uit de koloniale samenleving, troebele elemen-
ten uit de voornaamste bron van 's lands welvaart. Op slag
voelde hij zijn vingers jeuken van schrijflust. In zijn ver-
beelding zag hij een stoet voorname figuren uit gouverne-
ments- en zakenkringen voorbijtrekken. Het moest heerlijk
zijn zich daarop te werpen. Dat was nog iets anders dan het
afbreken van een stelletje kantoorlummels.

Dorenkamp wilde nog een borrel laten aanrukken om de
geestelijke basis voor hun samenwerking te verstevigen, zo-
als hij zei. Maar Henk moest die versteviging uitstellen. Het
ouderlijke etensuur naderde en als gesjochten zoon kon hij
zich geen particuliere bediening veroorloven.

Even later verlieten ze het café, Henk met een nog gave
rijksdaalder op zak. Achter hen flitsten de lichten in de zaal
uit. Een eenzame lantaarn bij de hoek van het terras diende
als oriëntatiepunt. De zee was nog niet tot het leven terug-
gekeerd. De ruimte bleef sprakeloos achter, terwijl ze het
dorp inliepen.

'Waar zouden we het beste kunnen werken?' vroeg Doren-
kamp.

Henk dacht aan het snaveldier. Bij haar thuis zeker niet.
Zijn eigen kamertje bood geen ruimte. Daarom stelde hij het
café voor dat ze zojuist hadden verlaten. Dorenkamp ging
akkoord. Als ze eens morgenochtend begonnen? Maar
Henk wilde het kalmer aan doen en eerst de aantekeningen
doornemen, om zich een indruk te vormen.

'Ik breng ze u straks,' beloofde de buurman.

'Zegt u maar Henk,' zei de schrijfkunstenaar.

De ander verzocht hem daarop hem met Bernard aan te
spreken. Ondanks de uitgebleven borrel was de basis toch

nog iets verstevigd. Het gat in de tijd was gesloten, althans gecamoufleerd.

Hij vertelde zijn ouders van de ontmoeting. Zijn moeder, die van het komen en gaan van de burens goed op de hoogte was, antwoordde dat ze meneer Dorenkamp kort na Henk had zien vertrekken. Hij moest hem dus, zij het op discrete afstand, gevolgd zijn. Het feit dat de oudere man zich deze moeite had getroost, verhoogde Henks aanzien in zijn eigen milieu. Ook de omstandigheid dat er sprake was van iets dat op vast werk leek, en dan nog wel aan een boek, kwam zijn prestige ten goede.

Sinds maanden had Henk zich niet zo opgewekt gevoeld. Weliswaar was de kwestie van een geldelijke beloning nog niet aan de orde gekomen, maar als mede-auteur van een bundel onthullende gedenkschriften mocht hij wat dit aangaande redelijke verwachtingen koesteren.

De omvang van het pak dat Dorenkamp hem kwam brengen, was in ieder geval veelbelovend. Hij bleef aan de deur staan en kwam niet binnen, want hij verwachtte bezoek en hield Henk zeker tien minuten op de rand van de koele novemberavond aan de praat. Hij gaf Henk adviezen. Misschien was het het beste dat Henk eerst wat steekproeven nam en het materiaal dan later systematisch doorwerkte.

Hij gaf Henk ook een voorproefje van de inhoud. Een verhaal over de echtgenote van een hoge functionaris, historisch volkomen verantwoord, maar zo fantastisch cru dat het ongeloofwaardig leek.

De man scheen bezeten van die gedenkschriften. Zijn vuur kon Henk daar bij de open deur echter niet verwarmen en hij was blij toen hij hem eindelijk zag verdwijnen.

De map was met een touwtje dichtgebonden. Hij ging naar boven, legde hem op zijn bed en peuterde de knoop los. De map viel onmiddellijk open en vele bladen papier gleden eruit. Sommige waren met papierbinders tot kleine bundels samengevoegd, andere lagen los. De bladen waren in de rechterbovenhoek van een cijfer voorzien, maar Henk merkte al spoedig dat hij daar niet veel mee opschoot, want hij kwam herhaaldelijk dezelfde cijfers tegen. Dorenkamp scheen het in de telkunst niet verder dan tot tien te hebben gebracht. Een hoger getal kon Henk niet ontdekken.

Steekproeven nemen, had Dorenkamp gezegd. Hoe nam je

steekproeven in een chaos? Hij moest aan het pak van Sjaalman denken, wat, gezien Dorenkamps Indisch verleden, nog niet eens zo gek was. Maar toen Henk, op zijn bed gezeten, enige papieren had ingekeken, verdween de schim van Multatuli naar een onbereikbare verte.

Hij begon wat licht in de duisternis te bespeuren. Dorenkamp had honderden fragmenten en fragmentjes neergekrabbeld. De gebundelde vellen moesten iets als hoofdstukken of complete verhalen voorstellen, de losse bladen bevatten reeksen vluchtige notities. Daarin was, voor zover Henk zag, geen sprake van encyclopedisch vertoon, als bij Douwes Dekker, wel van zonder de minste schroom genoteerde intimiteiten.

Zo vond hij een kleine bundel met het opschrift 'Huwelijk'. Dorenkamp had daarin geen voorname persoonlijkheid bij de kop genomen, maar zijn eigen weinig opvallende figuur. In potsierlijk kromme zinnen trachtte hij een beschrijving te geven van de wijze waarop hij zijn vrouw het hof had gemaakt. Hij gaf daarbij blijk van een sterk, zo niet onfeilbaar geheugen voor iedere vrijheid die hij zich tegenover zijn beminde had veroorloofd.

Was Dorenkamp, de man die zich vanmiddag zo betamelijk had uitgedrukt, een pornograaf? Daar zou Henk geen bezwaar tegen hebben gehad. In dat geval zou het alleen moeilijk zijn de gedenkschriften bij een uitgever onder te brengen. Maar andere fragmenten bewezen dat de Indischgast over van alles en nog wat met naïeve, nietsontziende vrijmoedigheid schreef. Jammer dat deze kostelijke eigenschap niet samenging met ook maar enig spoor van letterkundig talent. Dorenkamp was als iemand met een prachtige zangstem, maar zonder muzikale aanleg. Die zangstem was in dit geval een scherpe opmerkingsgave en een formidabel geheugen. Hij, Henk Swart, zou dan de muzikaliteit moeten leveren.

Hij glimlachte bij de herinnering aan Dorenkamps waar-schuwendende woorden betreffende een bepaalde scène. Die moest dan wel heel kras zijn, want wat Henk nu al onder de ogen had gehad, overtrof alles wat hij gewoonlijk in Nederlandse geschriften te lezen kreeg.

Zijn glimlach verdween. Hij was gek, met zijn muzikale inbeelding. Ordenen, vijlen, snoeien zou de dood van deze

notities betekenen. Maar zonder gevijl en gesnoei waren ze waardeloos voor de buitenwereld, niet meer dan openhartige roddelpraat, verfrissend door hun onbeschaamdheid en tegelijkertijd verstikkend door hun gebrek aan perspectief. Het leek veel op een vicieuze cirkel.

Henk kon er voorlopig niet uitkomen, veegde de papieren bijeen, deed ze in de map en schoof deze onder een koffer, opdat de zaak niet weer uit de band zou springen.

De volgende morgen was zijn eerste gedachte: hoe bedwing ik die zee van woorden? Een onmogelijke taak. Het idee van die gedenkschriften diende hij radicaal uit zijn hoofd te zetten. Maar misschien was het wel mogelijk om uit de overvloed van Dorenkamps gegevens een aantal notities af te zonderen en die tot een geheel samen te voegen.

Na het ontbijt begon hij weer in de papieren te bladeren. Ze amuseerden hem veel minder dan de avond tevoren. De onbeholpenheid, de primitiviteit streek hem tegen de haren in, de naïeve rondborstigheid frappeerde hem nauwelijks meer. Gisteravond had de onbeschaamdheid hem verfrissend geleken, nu onderging hij alleen de benauwende sfeer van het totale gebrek aan distantie.

Hij haalde de nummers te voorschijn van het blad met zijn kantoorimpressies. Steeg daaruit misschien dezelfde verstikkende lucht op? Hij las zijn werk woord voor woord. Het was niet vrij van rancune, het had daarvan zelfs een aanzienlijke dosis. En toch had het iets dat Dorenkamps geschrijf te enen male miste: leven.

Toen hij tot deze overtuiging was gekomen, propte hij Dorenkamps papieren in de map, bond deze dicht en ging naar het huis van zijn buurman. De zaak moest bepraat worden. Wellicht was er nog een oplossing mogelijk, een geheel nieuwe aanpak: Dorenkamp zou vertellen en Henk opschrijven.

Het snaveldier opende de deur. Ja, ze had een vogelkop, maar ook iets gejaagds, bijna iets abnormaals. Dit belette haar niet met een glimlach te verklaren dat haar vader uit was en pas vanmiddag weer zou thuiskomen.

'Dan kom ik in de loop van de middag wel terug,' zei Henk. Hij aarzelde even. Zou hij de map weer meenemen? Maar het snaveldier glimlachte nog en ze had de map al lang gezien.

'Mag ik dit hier achterlaten? Het is van uw vader.'
Ze had er geen enkel bezwaar tegen.

III

Henk verliet zijn huis op hetzelfde ogenblik dat ook Dorenkamp dat deed. Daardoor liepen ze elkaar bijna tegen het lijf. Het gezicht van de Indischman was grijs, in zijn ogen stond ontsteltenis te lezen. 'Er is iets verschrikkelijks gebeurd! Dorien heeft alles verbrand!' barstte hij uit.

Henk begreep dat Dorien de naam was van het snaveldier. Hij schrok ook, zij het minder hevig dan zijn buurman. Ze konden daar niet blijven staan en daarom liepen ze door, het dorp in, naar de zeekant.

Dorenkamp wilde Henk niet beschuldigen. Henk had onmogelijk kunnen weten dat zijn dochter een vreemd schepsel was, vol onberekenbare invallen. Nu had ze ook weer zo'n inval gekregen, was gaan snuffelen in de map die ze nooit eerder onder ogen had gehad en toen had ze, om redenen die ze niet kon of niet wilde vertellen, de hele zaak in de kachel gestopt.

'Het is een ramp! Alles naar de bliksem! Maar waarom heb je die map eigenlijk teruggebracht? Vond je er niets aan?'

'Ik vond het heel merkwaardig,' antwoordde Henk, 'en ik wou er met je over praten. Omdat je niet thuis was, heb ik hem achtergelaten.'

Dorenkamp keek hem aan alsof hij hem niet helemaal vertrouwde. 'Had je er iets mee kunnen doen?'

'Waarschijnlijk niet,' erkende Henk, 'maar ik heb erover nagedacht. Het beste lijkt me dat je me het een en ander dicteert en dat ik dat zo uitwerk dat het leesbaar wordt.'

Dorenkamp knikte weinig enthousiast. Natuurlijk, de man was een arbeid van jaren kwijt. Misschien had hij het gevoel dat de bodem uit zijn leven was weggeslagen, een gevoel dat Henk niet onbekend was.

Bijna als vanzelf belandden ze weer in het café waar ze elkaar de vorige dag hadden leren kennen. Dorenkamp was nog diep terneergeslagen en het eerste glas bracht hem niet overeind. Henk keek naar de verlaten gelagkamer om niet al te sterk met de neerslachtigheid van zijn partner geconfronteerd te worden.

De zee raasde weer als vanouds, de stilte van gisteren had plaats gemaakt voor het hardnekkige blazen en bijten van de westenwind. Het gat in de tijd was weer opengevallen.

Na het derde glas was Dorenkamps moreel zover hersteld dat hij mompelde: 'Ja, dicteren, dat zal dan wel moeten. Het kan een fantastisch boek worden.

De duisternis was al ingevallen toen ze opstonden, als goede kameraden. Ze traden de wereld tegemoet, ze daagden haar uit. Ze gingen weer terug, Dorenkamp naar het snaveldier, Henk naar zijn ouders. Over het eervolle werk waaraan hij zich zou zetten, werd die avond bij Henk thuis niet meer gerept. De alcoholadem van hun zoon scheen de schone verwachtingen van de ouders te hebben weggevaagd.

De volgende morgen kocht Henk van zijn rijksdaalder een spoorkaartje naar de stad. Daar aangekomen had hij nog net genoeg over om de tram naar Martijn te nemen. Hij bleef drie dagen bij zijn vriend logeren. Toen had hij er genoeg van en reisde, van geleend geld, naar het dorp terug. Het gat in de tijd zou nog lang openblijven.

Het haarlint

I

Het nieuwe dienstmeisje droeg haar haren niet opgestoken, zoals andere vrouwen, maar samengebonden tot een kort staartje in haar nek. Daardoor werd haar volwassenheid een twijfelachtige zaak voor mij. Het ontging mijn bijna tienjarige ogen niet dat ze vrij lang was en de ronde vormen bezat die ook andere vrouwen eigen waren, maar haar smalle gezichtje met de grote ogen had iets kinderlijks, waarbij het staartje in haar nek wel paste.

Hanna was gekomen in gezelschap van een oudere dame met een snor en gedecideerde manieren die door haar donkere, mannelijke stem nog iets nadrukkelijkers kregen. Ik mocht niet lang van de manieren van die dame genieten, want na enkele ogenblikken werd ik de kamer uitgestuurd. Ik bleef niet aan de deur luisteren, want het kon me weinig schelen wat daar besproken werd.

Dienstboden en werksters kwamen en gingen, ongeveer zoals zomer en winter, zij het minder regelmatig. Het waren vrouwen die maar half tot het gezin behoorden, want ze aten in de keuken en gingen 's avonds naar huis. Een of twee keer hadden we een inwonende hulp gehad, maar die kon ik me nauwelijks herinneren.

Meestal wekten deze dienstbaren een stille weerzin bij mij. Ze hadden een lucht die niet de onze kon zijn, anders had ik hem niet opgemerkt. Ze deden dingen die ons gezin niet deed, zoals hun neus met hun handrug afvegen of koffie drinken met behulp van hun schoteltje, waarop ze telkens een flinke teug uitgoten. Ze gebruikten woorden die niet netjes waren en die wij kinderen dan ook alleen onder vriendjes hardop durfden uitspreken.

Hanna had iets van een engel. Dat kwam door haar smalle mooie gezicht en door de manier waarop ze liep; misschien ook door haar grote bruine kinderogen die ik niet kon rijmen met het feit dat ze al zeventien jaar was, zoals ik mijn moeder had horen zeggen.

De eerste twee dagen at Hanna in de keuken. De derde dag zat ze met ons gezin aan tafel, aan een van de lange zijden, naast mijn zusje.

'Het is beter dat ze samen met ons eet,' had mijn moeder de vorige dag tegen mijn vader gezegd en deze had bevestigend geknikt. Waarom het beter was, vroeg ik niet, maar ik vond het wel zielig dat het meisje met schalen en borden van de keuken naar de kamer liep en daarna terug moest om in haar eentje te eten, terwijl het gezin opgewekt aan tafel zat. Die opgewektheid had in het begin wel wat te lijden onder Hanna's aanwezigheid. Ze was een vreemde in onze kleine kring, een vreemde van andere stand. Hoe het met de standen precies gesteld was, wist ik niet, maar ze bestonden en Hanna werd nu eenmaal door het feit dat ze een dienstmeisje was tot de volksklasse gerekend.

Gelukkig bleek daar aan tafel niets van. Misschien had mijn moeder haar enige lessen gegeven. Hoe het zij, Hanna at niet van haar mes, ze likte haar vingers niet af, ze goot haar koffie niet uit haar kopje op haar schoteltje, ze maakte geen weezinwekkende geluiden zoals smakken en boeren, ze veegde haar mond niet met haar hand af, maar bediende zich netjes van servet of zakdoek. De enigszins gedwongen toon van de tafelgesprekken verdween spoedig, we praatten vrijuit en maakten grappen, waarin soms ook Hanna betrokken werd. Haar reactie was doorgaans een glimlach of ten hoogste een enkel woord, uitgesproken met een accent dat niet veel van het onze verschilde.

In een vak onder de glazenkast in de keuken lagen een paar persoonlijke bezittingen van Hanna. Een ringetje dat ze alleen na afloop van haar werk aan haar vinger schoof en nog een paar kleinigheden. Bovendien lagen daar twee dunne boeken die ik te leen vroeg zodra ik ze had opgemerkt. Ze heetten *Het laatste kleinood* en *Nergens t'huis*. Alleen al die spelling 't'huis' boeide me en het duurde niet lang of ik had me vertrouwd gemaakt met de lotgevallen van de nergens t'huis zijnde held.

In *Het laatste kleinood* lag een gedroogd blad dat ik wegens zijn broosheid zo voorzichtig hanteerde alsof dit het laatste kleinood was. In het verhaal zelf was het kleinood een voorwerp waarvan ik me alleen herinner dat het de zwaarbe-

proefde hoofdpersoon de waarden geloof, hoop en liefde deed terugvinden.

Na lezing gaf ik de boekjes aan Hanna terug en zei dat ik ze mooi vond. Dat deed haar zichtbaar genoeg. Ze antwoordde dat zij ze altijd weer kon lezen. Ik herlas zelf bepaalde boeken eindeloos en kon dit daarom heel goed begrijpen. Maar ondanks deze toenadering werd Hanna voor mij steeds geheimzinniger. Waar kwam ze vandaan? Had ze ouders? En waarom kwam na een paar weken die mevrouw met de snor terug en praatte weer met mijn moeder en daarna met Hanna? Ik had niet de moed Hanna zelf om inlichtingen te vragen en klampte daarom mijn moeder aan. 'Hanna's familie woont een heel eind hier vandaan,' antwoordde ze. 'Ze heeft het moeilijk gehad en nu doen we ons best om haar leven wat prettiger te maken.'

Ik drong niet verder aan en verdiepte me niet in gissingen over de moeilijkheden waarin Hanna verkeerd had. Dat Hanna een prettiger leven dan vroeger kon leiden door bij ons in te wonen, was iets dat voor mij vanzelf sprak. Ze deed huishoudelijk werk, maar werd niet als een dienstbode behandeld. Niet alleen at ze met ons, maar ze ging ook samen met mijn ouders en ons uit wandelen. Als ze een boodschap moest doen, hield altijd iemand van ons haar gezelschap. Die boodschappen duurden nooit lang, je kon in de buurt alles kopen wat je nodig had. En 's avonds zat ze bij ons in de huiskamer, tenzij er visite was. Dan zat ze in de keuken of ging naar bed.

Ze sliep op zolder, net als ik, maar op de andere helft.

De zolder was door een houten wand in tweeën verdeeld. In die wand was een deur die toegang gaf tot een zolderruimte met een schuin aflopend dak. Via een volgende deur kwamen in een kamer met een horizontaal plafond, Hanna's slaapkamer.

Ik sliep aan het rechter uiteinde van de zolder, in een kamer-tje zonder deur. Dat had mij al veel angstige ogenblikken bezorgd, want ik keek uit op een paar glazen dakpannen die in het donker allerlei geheimzinnige glansen konden vertonen. Hoewel Hanna dus door twee deuren en een grote afstand van mij gescheiden was, stemde haar aanwezigheid mij toch enigszins gerust. Mochten de dreigende ogen en het monster dat ik soms achter de dakpannen vermoedde,

tot griezelige zichtbaarheid worden, dan kon ik altijd hopen dat Hanna op mijn hulpgeroep zou komen toesnellen. De kans dat ze me zou horen was niet groot en als ze vast sliep zelfs heel klein, maar dat kon mijn gevoel van geruststelling niet aantasten. Ik was niet meer alleen op zolder.

II

Toen ik op een ochtend in de keuken kwam, waar Hanna voor de gootsteen stond, was het staartje in haar nek verdwenen. Ze moest het opgerold hebben, want er lag een bolletje tegen de achterkant van haar schedel. Ik was zo verbaasd dat ik vergat waarvoor ik was gekomen en maar naar die ontblote nek staarde. Hanna keerde zich om en schrok even toen ze me zag. Ik schrok ook. Ze glimlachte en vroeg wat ik wilde. 'Waarom heb je dat gedaan?' vroeg ik en raakte de achterzijde van mijn eigen hoofd aan.

'Vind je het erg?'

'Ja.' Ik liep de keuken uit.

Die kleine verandering in Hanna's uiterlijk woelde allerlei zaken in mij los. Ik was niet verliefd op haar, zoals ik al vaak op meisjes van mijn eigen leeftijd was geweest. Maar daar sprak ik zelden of nooit mee. Mijn verliefdheden hadden eenzaamheid nodig om te bloeien.

Hanna was volwassen, al bezat ze een vleugje kinderlijkheid dat vooral in haar grote ogen en haar staartje tot uitdrukking kwam.

Dus toch verliefd, zij het anders dan anders? Soms voelde ik de neiging om aan haar staartje te trekken. Dat was nooit meer dan een vluchtige opwelling en niet iets dat me uren lang kon vervullen, zoals mijn andere verliefdheden. En dat vage gevoel van bescherming doordat Hanna ook op de zolder sliep, had evenmin iets te maken met de gewone vormen van verliefdheid.

Gedurende de schooltijd vergat ik Hanna en ik dacht zelfs niet aan haar toen ik thuiskwam. Des te groter was mijn verrassing toen ze weer met haar staartje de huiskamer binnenkwam. Dat gaf me een schok die ik zorgvuldig beheerste. Op haar gezicht lag een vage glimlach, maar dat was niets bijzonders. Haar glimlachjes waren altijd talrijker dan haar woorden. Had ze het staartje in ere hersteld omdat ik

gezegd had dat ik het graag zag? Dit schiep een geheime verstandhouding tussen Hanna en mij, want ik was zo wijs er mijn mond over te houden en de zwijgzame Hanna zou zeker geen commentaar leveren. Zelfs deze geheime band en het gevoel van voldoening dat ermee gepaard ging, bracht mij nog niet op de gedachte aan verliefdheid. Het leek meer op een soort indianenspel, waarbij geheime tekens en afspraken meer dan de helft van het plezier vormden.

Maar de verdwijning en de wedergeboorte van het staartje leidden ertoe dat ik me er meer mee ging bezighouden.

Het staartje was donkerblond en werd nu eens door een rood, dan weer door een blauw lintje bijeengehouden. Van rood hield ik het meest. En juist dat rode lint vertoonde rafels.

Hanna moest het ook gezien hebben, want ze liep een paar dagen met het blauwe rond. Ik vermoedde dat ze het rode had afgedankt. Toen kwam ik op de gedachte om van mijn zakgeld een rood lint te kopen. Die gedachte bezorgde me een hevige hartklopping, alsof ik iets heel verbodens van plan was. Eens had ik een meisje uit mijn klas snoepjes willen toestoppen als blijk van mijn aanbidding. Toen het zover was, ontbrak me echter de moed en mijn aanbidding sloeg snel om in onverschilligheid.

Dat mijn moed nu op een steviger basis rustte, was het resultaat van een nogal merkwaardige redenering. Er kon geen sprake zijn van aanbidding of verliefdheid, omdat Hanna niet van mijn leeftijd was, maar een volwassen mens. En dan nog een volwassen mens uit een stand die niet de mijne was. Het geven van een lintje kon dus niets anders zijn dan een onderdeel van een onschuldig spel.

Toen ik voor de toonbank stond en de juffrouw om een rood lint vroeg, sloeg ze geen acht op mijn jeugd en vroeg hoe breed het lint moest zijn. Ik spreidde mijn wijsvinger en duim om de breedte aan te geven. Hanna droeg meestal smalle lintjes en niet royaal gestrikt zoals de linten van mijn zusje, maar met een klein strikje als een miniatuurvlinder. Toen de juffrouw naar de lengte vroeg, was ik een ogenblik in verwarring. Hanna zou met een ruime strik zeker de aandacht trekken, met alle gevolgen vandien, en een kort lintje aanbieden was beneden mijn waardigheid.

Op goed geluk zei ik: 'Een halve meter', en bedacht dat ze het immers kon inkorten.

De winkelfuffrouw hielp mij zo zakelijk alsof ze nog nooit van verliefdheid of indianenspelletjes had gehoord. Toch had ik moeite niet te trappelen van verlegenheid, terwijl zij het lint in een papiertje deed. Opeens had ik haast. Ik betaalde en rende weg alsof haar blik mijn rug verbrandde.

Het lint kopen was niet makkelijk geweest; het aan Hanna geven bleek nog moeilijker. De volgende dagen was er telkens iemand in de buurt, als ik naar de keuken wilde gaan. Het kleine pakje brandde in mijn broekzak. Voor het slapengaan haalde ik het eruit en maakte het open om te zien of het lint niet gekreukeld was. Gelukkig hield het zich goed. In bed kreeg ik dan het gevoel dat mijn dag weer mislukt was. In mijn verbeelding zag ik Hanna met het lint getooid en viel in slaap, zozeer teleurgesteld dat ik mijn angst voor de glazen dakpannen vergat.

III

Het was niet alleen de normale huiselijke bedrijvigheid die een slagboom tussen Hanna en mij vormde.

We kregen toen net elektrisch licht, een nieuwigheid die juist haar opmars was begonnen. Twee mannen legden de leidingen aan en mijn moeder was voortdurend in de weer om erop te letten dat ze niet al te veel rommel maakten en geen schade aan huis en inboedel veroorzaakten. Ze kregen op gezette tijden een kop koffie voor hun goed gedrag.

Dit gedrag had een eigenaardige kant. Beide mannen floten namelijk tijdens hun werk met grote overgave. Wanneer ze in elkaars buurt werkten, floten ze unisono, maar wanneer de afstand tussen hen te groot was, lieten ze zich ieder op eigen gelegenheid horen.

'Ik word gek van dat gefluit,' zei mijn moeder. Blijkbaar had ze niet de moed of de macht om er een eind aan te maken. Hanna reageerde heel anders op die muzikale stortvloed. Ze neuriede vaak mee en dat terwijl ze tot dusver nooit had gezongen. De aanwezigheid van de werklieden scheen haar goed te doen, maar haar werklust leed eronder. Moeder maande haar herhaaldelijk om op te schieten, iets wat daarvoor nooit was gebeurd. Voor zover ik het kon beoordelen,

was Hanna niet minder ijverig dan anders, alleen opgewekter en dat stemde ook mij opgewekt, al kon ik nog steeds niet mijn lint aan haar kwijt. Ze droeg nu stevast het blauwe lint en dit bewees dat mijn rood geschenk niet overbodig was geworden.

Haar opgewektheid stak mij aan. Haar stralende glimlach, haar geneurie, de enkele rappe woorden die ik haar met de elektriciens hoorde wisselen, verheugden mij intens. Ze was levendiger geworden, haar smal gezichtje kreeg kleur en ik voelde sterker dan ooit de aandrang om haar staartje aan te raken.

Mijn moeder had beslist geen last van zulke neigingen. Ik zag haar een paar keer het voorhoofd fronsen als Hanna in de buurt van de werklui rondscharrelde.

Nog dezelfde dag waarop de mannen gereed waren gekomen liet mijn moeder de laatste sporen verwijderen van de rommel die ze toch hadden gemaakt. Het was bijna een feestelijke gebeurtenis. De blakers die Hanna en ik 's avonds op de zolder hadden gebruikt, werden in het werkhok achter de keuken bijgezet. De gaslampen stonden in de gang om door een opkoper te worden weggehaald. Alle nieuwe lichten in huis brandden, ook de lamp die op zolder tegen de hanebalken was aangebracht.

Toen ik het effect van de nieuwe zolderverlichting ging bekijken, was Hanna daar bezig met stoffer en blik. Ze hoorde me en keerde zich om. Snel haalde ik het pakje uit mijn zak en stak het haar toe. 'Voor jou.'

Verrast pakte ze het aan en maakte het papier los. Er kwam een diepe bloos op haar gezicht.

'Waarom is dat?'

'Omdat een rood lint je zo leuk staat. Vind je het niet mooi?'

Ze zweeg even en keek mij aan met een blik alsof ze me nooit eerder gezien had. Er lag verwondering in en zelfs angst. Haar bloos trok weg, ze werd heel bleek.

'Wil je het niet?' vroeg ik haperend. Tranen drongen naar mijn ogen.

'Het kan niet,' zei ze. 'Als je moeder het merkt...'

'Als jij niets zegt, merkt ze niets. Ze weet toch niet hoeveel linten je hebt!'

Op de benedenverdieping liep iemand. Ik rende de trap af en liet Hanna met het lint achter. Terwijl de anderen de heer-

lijkheden van het nieuwe licht prezen, zat ik over mijn huiswerk gebogen. Mijn hoofd bonsde, mijn handen waren klam. Misschien ging Hanna met het lint naar mijn moeder. Misschien zegde ze haar dienst op. Ze had zo vreemd gereageerd dat ik allerlei onheilen voelde dreigen. En het gevoel van teleurstelling dat mij al dagen begeleidde, werd nog sterker. De kans dat ik Hanna's staartje ooit zou mogen aanraken, leek volkomen vervlogen.

Met minder kennis in mijn hoofd dan toen ik begonnen was, sloeg ik mijn boeken dicht. Moeder zei dat het al lang bedtijd was. Het was vandaag nu eenmaal geen gewone dag en ook de anderen liepen enigszins uit de pas.

Maar toen ik in bed lag, begon ik pas goed te worstelen met alles wat mij bekleemde. Na een poosje flitste het licht op de zolder aan. Er viel een lichtbundel door het deurgat van mijn kamertje tot naast mijn voeteneind. Was dat Hanna, die moe was en vroeger dan anders ging slapen? Ik had haar nog nooit boven horen komen. Ik veerde omhoog, kroop naar het voeteneind en gluurde om de hoek van het deurgat.

Het was Hanna. Ze liep naar de deur van de andere helft van de zolder. Daar was een schakelaar waarmee ze op haar gedeelte licht kon maken. Nadat ze het knopje omgedraaid en de tussendeur geopend had, kwam ze terug en deed het licht op mijn gedeelte uit. Door de geopende tussendeur viel nog slechts een flauw schijnsel.

Ik riep: 'Psst!'

Hanna bleef staan en aarzelde. Ik sprong van mijn bed en snelde op mijn tenen naar haar toe. Ze stond vlak bij het trapgat. Toen ik bij haar was, deed ze een paar stappen opzij en trok mij mee in het licht. Nu konden wij elkaar duidelijker zien.

'Hanna,' fluisterde ik, 'zul je niets tegen moeder zeggen?' Ze keek me aan alsof ze me niet verstond. Ik werd heel bang en zei nog eens: 'Zeg je niets?'

Ze tastte in de zak van haar schort en nam het pakje eruit. 'Je bent een lieve jongen,' zei ze, 'maar het kan niet.'

Ik was verslagen. Dat 'lieve jongen' betekende dat ze me als een kind beschouwde.

Ze vond het alles kinderachtig. Maar haar hele houding straalde spanning uit. Er moest dus iets anders zijn, iets waarvan ik geen idee had. Verbijsterd zocht ik naar een ver-

klaring. Ze had geen familie, ze was een vondeling, een beschermeling van de mevrouw met de snor. Terwijl mijn gedachten een wilde rondedans maakten, draaide ze haar hoofd een beetje, zodat het van terzijde beschenen werd. Weer zag ik het staartje, dat ongewone, fascinerende bosje haar. Hetzelfde ogenblik hief ik mijn hand op, greep ernaar, streelde het langzaam en voelde een zo felle verrukking door mij heen flitsen dat ik mijn adem inhield om het niet uit te schreeuwen.

Dat duurde misschien een seconde. Toen zag ik Hanna's gezicht weer. Het leek of er onder haar huid een windvlaag bewoog. Er liep een huivering langs haar voorhoofd en haar wangen, haar lippen gingen vaneen, haar hals trilde.

Ze had het pakje weer in haar schortzak gedaan en streelde met beide handen mijn haar, zoals ik het staartje gestreeld had.

Daarna duwde ze me zacht van zich af. Ik wilde haar niet loslaten, ik kon het niet. Ik omklemde haar polsen zo vast dat ze kreunde. Maar ze was sterker dan ik, maakte mijn handen los en trok mij mee naar mijn slaapkamertje.

'Nog even,' smeekte ik.

Op de rand van mijn bed zittend, boog ze haar hoofd en liet toe dat ik haar streelde. De verrukking kwam terug. Ik liet het bosje haar door mijn handen glijden, ik rook eraan alsof het een bos bloemen was en voelde onderwijl Hanna's handen door mijn haren gaan.

Ten slotte zonk ik achterover, zo uitgeput dat ik nauwelijks hoorde dat zij wegging.

Die nacht werd ik een keer wakker. Alles kwam me weer voor de geest. Ik keek naar de glazen dakpannen. Ze waren niet angstwekkend meer.

IV

Het eerste waar ik de volgende morgen naar uitkeek, was het lint.

Hanna was bezig de ontbijttafel te dekken. Ze droeg mijn lint niet. Ik durfde er niets van te zeggen. Ze deed trouwens alsof er niets gebeurd was en ging gewoon haar gang.

Vlak voor ik naar school ging, was ik even met haar alleen in

de kamer en stak mijn hand naar haar staartje uit. 'Nee, niet doen,' zei ze.

Het klonk als een onherroepelijk verbod, maar ik twijfelde. De gedachte dat alles voorbij was, nadat het nog maar net was begonnen, kon ik niet verdragen.

Tijdens de schooluren verliet Hanna mij geen ogenblik en ik kreeg slechte cijfers. Daar stond niets tegenover, want ze droeg het lint noch bij de middag- noch bij de avondmaaltijd. Durfde ze niet meer omdat ze bang was dat ons geheim ontdekt zou worden?

Die avond werd ik wakker doordat het nieuwe elektrische licht aanging. Door de opwindende en de teleurstellingen sliep ik nog maar kort.

'Hanna!' riep ik. Zou ze komen? Ze kwam vast niet. Maar ze kwam wel, zo zachtjes dat het was alsof ze zweefde. Als een engel kwam ze binnen en ging op de rand van mijn bed zitten. 'Wil je mijn lint niet dragen?'

'Later, niet hier.'

Ik schrok. 'Je gaat toch niet weg?'

'Het is beter van wel,' zei ze. 'Als ze iets merken, moet ik terug naar het tehuis. Ik heb een hele tijd in een tehuis gezeten, zie je. Daar mocht ik niet uit en dat was vreselijk.' Een tehuis? Wat voor tehuis? Ik wilde er alles van weten, maar Hanna zei dat ik het later wel eens zou horen.

Ik huilde bij de gedachte aan Hanna's vertrek. Maar mijn jeugd was een krachtig geneesmiddel en ik legde me al spoedig neer bij de gedachte dat Hanna zou vertrekken.

Toen mijn moeder aankondigde dat Hanna ons zou gaan verlaten, hield ik me heel rustig van den domme. Ik vroeg benieuwd waar ze heen ging.

'Ze gaat ergens buiten dienen,' antwoordde mijn moeder. 'Ze zegt dat ze het in de stad niet uithoudt.'

Op een zaterdagmiddag verscheen de mevrouw met de snor om Hanna naar haar nieuwe dienst te brengen. Met een hoofddoekje om, waaronder haar staartje uitstak, nam Hanna afscheid van ons. In mij leefde een klein gevoel van triomf. Dat ze het staartje nog steeds droeg en dat ze er zelfs mee naar een nieuwe betrekking ging, kwam immers door mij.

Kruisen

I

Op zomerse zondagmiddagen, als het strand krioelde van de mensen, vormde het groepje evangelisten een rustpunt. Ze preekten en zongen en hadden niet de minste aandacht voor het strandvermaak. Ze verkondigden iets van heel andere orde en het deerde hen niet dat uit de massa hoogstens een handvol lieden belangstelling voor hun boodschap toonde.

Een van die belangstellenden was ik, een jongen die thuis zelden iets over godsdienst te horen kreeg. De op het strand gepredikte blijde boodschap was mij dan ook vreemd en bleef dit, ofschoon ik soms een uur of langer stond te luisteren. Wat mij boeide, waren de evangelisten, hun voorkomen, hun optreden en vooral hun gesproken of gezongen taal, waarin ik pas veel later de invloed van de Statenbijbel zou herkennen.

Een paar van die mensen kende ik oppervlakkig, een lange postbode, een groentehandelaar, wat vrouwen uit het dorp, nogal kleurloze figuren die zelfs in de zeewind altijd iets stoffigs hadden.

Het draagbare orgeltje waarop hun zangen begeleid werden, versterkte de indruk van een Hollands binnenhuisje vlak vóór de aanrollende zee.

Als ik na zo'n uur van aandachtig luisteren wegging, herhaalde ik in stilte verschillende woorden die steeds in de prediking terugkeerden: verlossing, genade, verzoening, heil. Die woorden werden altijd op gerekte, zalvende toon gezegd en spraken mij aan. Niet door hun betekenis, maar door het verheven karakter dat ze in de mond van de evangelisten kregen. Een verhevenheid die overigens sterk contrasteerde met hun uiterlijk en met alles wat zich verder op het drukke strand vertoonde.

Die contrastwerking werd nog duidelijker toen ik op een zondagmiddag onder de belangstellenden mevrouw Kühling zag staan. Ze zong en bad ijverig met de kleine groep

getrouwen mee. Ze was een kleine, gezette vrouw met grote, donkere ogen die de wereld gretig en verwonderd bekeken. Ik vond haar heel vreemd. Misschien vond ze dat van mij ook, want af en toe wierp ze me een onderzoekende blik toe. Die blik achtervolgde mij nog toen ik het strand verliet.

Ik wist van mevrouw Kühling niet veel meer dan dat haar huis aan de zeeboulevard lag en dat het zowel aan de voor- als aan de achterzijde het opschrift 'Pension William Kühling' droeg.

Een enkele maal zag ik haar door de deur in de schutting van het achtererf onze straat in komen. Ik vergeleek haar soms met een kip, zoals ze licht schommelend voortliep en haar hoofd telkens naar rechts en naar links draaide, alsof ze de wereld om haar heen niet vertrouwde.

Samen met haar man had ik haar nooit gezien. Hij was lang en mager en vertoonde zich zelden.

Het pension was een van de vele huizen in ons dorp die er het grootste deel van het jaar levenloos bij stonden, met aan de zeezijde geblindeerde ramen, een voordeur die maanden achtereen gesloten bleef en een toegangspad waarover de wind het zand opjoeg tot het een heuvelrug vormde.

Als mensen ergens een winterslaap konden doen, dan was dat hier, waar gigantisch bulderen en venijnig stuiven iedere gedachte aan een bewoonbare wereld poogden weg te vagen. De mensen hielden echter geen winterslaap, maar weerden het natuurgeweld zoveel mogelijk af, met luiken, met tochtstroken en verwarmingsinstallaties.

Iets van die ongenaakbaarheid begon al op te doemen toen ik mevrouw Kühling opnieuw bij het groepje gelovigen zag staan. Het was de laatste zondag in augustus. Over een paar dagen zou het zomerseizoen aflopen, niet geleidelijk, maar bijna van het ene ogenblik op het andere, alsof de tijd met een schok werd stilgezet.

Het was guur op het strand. Langs de zee lag een rand grijs, lillend schuim, braaksel van een uitgeputte zomer. Een paar bezoekers zaten met hun rug naar de wind of sjokten met opgetrokken schouders en vochtige neuzen door het zand. De belangstelling voor de heilsprediking was dan ook minimaal. Het orgeltje ontbrak, waarschijnlijk omdat men vreesde dat het zou worden ondergestoven. De wind nam de

woorden van de sprekers zo snel mee dat het moeite kostte hen te verstaan.

Ik wisselde enige keren van plaats, met het gevolg dat ik soms helemaal niets opving om even later de welbespraakt-hed van de redenaars weer te ondergaan. Het gemeenschappelijke zingen dat iedere prediking besloot, werd door de wind aan flarden gerukt.

Ik stond juist op het punt om me aan deze jammer te onttrekken, toen ik aan mevrouw Kühlings voeten een jongen zag liggen. Dat leek vreemd op deze winderige dag, maar als men Willy kende, was het niet zo wonderlijk, want hij deed altijd anders dan anderen. Hij had dezelfde gedrongen gestalte als zijn moeder en wie met hem speelde, maakte kennis met zijn gewicht. De jongen had namelijk de gewoonte zijn kameraden op de rug te springen en zich zo stevig vast te klemmen dat je hem pas na heftig schudden, trekken en rukken kwijt kon raken.

Een andere gewoonte van hem was, van normaal Nederlands op brabbeltaal over te gaan, met een verdraaide, meisjesachtige stem krom te praten en daarbij scheel te kijken. Wie dat voor het eerst zag, schrok, maar je wende er gauw aan en liet hem dan zijn gang maar gaan.

Ik bleef het er echter altijd moeilijk mee hebben en daardoor waren Willy Kühling en ik nooit echte speelmakkers geworden. Maar nu ik hem daar zag liggen, bleef ik staan en vroeg me af waarom ik hem zo lang over het hoofd had gezien. Willy's hoofd was eigenlijk nauwelijks zichtbaar, want hij lag opgerold, als een slapende kat. Naar zo'n schepsel wilde niemand kijken en dat zal wel de reden zijn geweest waarom ik hem niet eerder had opgemerkt.

Op weg naar huis joeg de wind mij voort. In de verte zag ik boven de grauwe duinen wolken stuiven als een vluchtende kudde.

Thuis drong de wind fluitend door de slecht sluitende voordeur. In de lange schemerige gang tochtte het zo, dat ik het gevoel kreeg door water te waden.

Ergens in huis sloeg met een zware klap iets dicht. De zomer werd buitengesloten, de natuur begon haar maandenlange stormloop.

II

Het was al ver in september voor ik Willy Kühling terugzag. Hij stond in een portiek van een dood huis, een eind verderop in onze straat. Dood noemde ik al die huizen in het dorp die in het winterseizoen onbewoond waren. Ook als men de ramen niet geblindeerd had, maakten ze met hun gore gordijnen en hun door zand en zout beslagen ruiten een dode indruk, vooral wanneer het, zoals vandaag, zonnig weer was. Dan vloekten hun verlatenheid en verwaarlozing meer dan ooit met de klaarte die hen omgaf.

Het huis waarvoor Willy stond, maakte deel uit van een groepje van vier. Vier plompe, aan elkaar gebouwde kasten met grote, ver vooruitstekende serres.

Daar het portiek niet in zicht kwam eer je voorbij de serre was, zag ik Willy pas toen ik hem passeerde. Waarom ik in zijn richting keek, weet ik niet. Wel dat ik verrast was, niet alleen doordat ik hem zo onverwachts in die verborgen hoek zag staan, maar ook door zijn houding: met zijn armen wijd uitgespreid, alsof hij ze zo diep mogelijk in de ruimte wilde steken.

De laatste keer dat ik hem had gezien, lag hij opgerold in het zand. Bij de gedachte aan die tegenstelling moest ik lachen. Ik had hem wel willen vragen wat die vertoning betekende, maar ik liep haastig door, bang dat hij in zijn gewone rol zou terugvallen en mij op de rug springen of met verdraaide stem en ogen onzin zou uitkramen.

Plotseling leek het of er een sluier voor de zon werd gespannen, of alle vormen en kleuren verdoezeld werden door een nevel waarvan ik de oorsprong niet kende. Of was één mal jongetje in staat de wereld in nevel te hullen? Dat klonk al te ongerijmd en toch had die verandering van de atmosfeer iets met Willy Kühling te maken. Ik herinnerde me de sleutelwoorden van de strandprediking weer. Verlossing, genade, verzoening, heil... de grote woorden die ik niet begreep, maar waarvan ik de verhevenheid vaag had gevoeld, scheen ik nu eensklaps te begrijpen. Niet zodanig dat de zin ervan mij duidelijk werd, maar als symbolen van een wereld waar ik buiten stond. Ik betrapte mij erop dat ik die woorden zachtjes herhaalde, terwijl ik doelloos verder liep. Dat die strandpredikers mensen van de meest alledaagse allure

waren, hinderde nu niet meer. Ze raakten los van hun gewone bestaan, ze werden door de woorden daarboven uitgetild.

Onwillekeurig belandde ik in de duinen. Ik liep over een pad dat vroeger geplaveid was geweest, maar dat ik nooit anders had gekend dan als een verzameling verzakte, afgebrokkelde stenen. Wie erop liep, wankelde, een wankelende wandelaar door een ongestuurd landschap.

Ik was jong, te jong voor naargeestige gedachten. Het was dat de wereld had bedekt, trok weg terwijl ik de duinwal opklom. De zon die ik als een oranje bol boven de horizon zag staan, wierp een baan van licht op het water.

Beneden, op het strand, was niemand te zien; alleen ergens in de verte bewoog iets dat op een menselijke gestalte leek. Als ik na zo'n beklimming over de zee uitkeek, was ze altijd weer boeiend. Alsof ik de zee nooit eerder had gezien. Nu werd het te kil om langgeboeid te blijven. Ik keerde de zee mijn rug toe, veronachtzaamde alle verboden-toegang-borden en ging langs de kortste weg op huis aan.

Toen ik in onze straat kwam, schemerde het al.

De kilte drong door mijn dunne jas en ik begon hard te lopen. Maar toen ik weer bij de vier plompe huizen kwam, hield ik mijn vaart in. Misschien stond Willy Kühling daar nog.

Het portiek was echter leeg.

Alsof Willy's aanwezigheid mij toch nog kon zijn ontgaan, deed ik een stap naar binnen en liet mijn blik langs de huisdeur en de muren glijden. Op dat moment floepte de straatlantaarn vóór het huis aan. Het licht verraste me. Ik sloeg mijn ogen neer en ontdekte dat er op de vloer iets te zien was. Met krijt waren daar twee elkaar kruisende lijnen getekend.

Ik had het gevoel dat mijn hart stilstond. Willy Kühling was weggegaan, maar hij had een teken achtergelaten. En in dat teken herkende ik zijn houding van die middag, rechtop, met uitgestoken armen, een kruis in mensengedaante.

De verheven woorden schoten mij weer te binnen, de wereld waarvan ze mij een vermoeden hadden gegeven, lag opeens wijd voor mij open en ik keek er verbijsterd naar.

Mijn ouderlijk huis lag slechts een paar honderd meter verderop. Over die afstand deed ik vele minuten, alsof ik aarzelde mij aan de vertrouwde warmte over te geven.

Een vogel, onzichtbaar in het donker, krijste ergens boven de daken aan de zeekant. Een geluid dat zozeer bij mijn bestaan hoorde dat ik er al lang geen aandacht meer aan schonk. Maar nu klonk het me als een ondoorgrondelijke boodschap in de oren.

Ik liep haastig naar onze voordeur die direct aan de straat grensde. Niet zo haastig echter of ik zag dat vlak voor de drempel op de straatstenen een kruis was getekend. Het was of iets mij wilde beletten de drempel tussen de raadselachtige buitenwereld en de vertrouwde binnenwereld te overschrijden.

Ik geloof niet dat de huisgenoten iets aan mij merkten, het leven tussen de muren ging gewoon door, met de regelmaat die ik van jongsaf kende. Zat ik werkelijk ineengedoken aan tafel of verbeeldde ik me dit maar? In ieder geval leek het alsof die gekke Willy achter me stond en zich gereedmaakte om me te bespringen.

Ik hoorde nauwelijks wat er om mij heen gesproken werd. Mijn vader, mijn moeder en mijn zusje hadden iets vaags. Hun gezicht en hun stem kregen het onwerkelijke van een droom waarin men maar half gelooft. Ik trachtte mijn aandacht te concentreren op hun op- en neergaande handen, hun kauw- en slikbewegingen, hun ogen die de dingen van elke dag zagen. Kruisen, dacht ik, ze hebben er geen idee van. Maar het waren niet de kruisen, het was Willy Kühling. En het was ook niet Willy Kühling, maar het wonderlijke, het verhevene, het griezelige. Ik kon er allerlei woorden voor bedenken, maar niet één woord dat als een vuist omklemde wat ik poogde te begrijpen.

Toen ik wat later mijn kamertje opzocht waar ik voor het slapen gaan nog een paar lessen wilde doornemen, bleef ik even voor de openslaande deuren staan. Daarachter lag de tuin, nooit meer dan een schraal lapje grond en nu, in het donker, een zwarte vlek.

Geleidelijk zag ik iets meer: de takken van het seringeboompje dat zich moeizaam overeind hield en toch ieder jaar twee of drie bloemen schonk aan een wereld die het geen leven gunde. De schutting was een bijna vermolmd geval dat herhaaldelijk was verstevigd met latten, waarvan sommige boven de rand uitstaken. Enkele van die uitsteeksels kruisten elkaar.

Ik keerde me om, maar het was alsof een hand mij teruggeduwde, met mijn gezicht naar de tuin en naar de kruiselings gespijkerde latten.

Willy Kühling, dacht ik, en een ogenblik meende ik dat zijn malle kop achter de latten omhoogkwam. Ik trok de gordijnen dicht.

Ze konden allemaal naar de maan lopen met hun kruisen. Ik boog me over mijn boeken, maar van leren kwam niet veel. Vechtend tegen de slaap, hardop lezend om mij wakker te houden, zakte ik weg.

Ik had niet eens meer de kracht om mij behoorlijk uit te kleden.

III

Het regende. Dag aan dag moesten de mensen gebukt lopen om zich te verweren tegen de voortgezwiepte regen.

'Er is iets dat alle dingen van deze aarde te boven gaat,' had ik een keer een van de strandpredikers op zijn plechtige wijze horen zeggen. In zijn fletse ogen kwam toen een glans alsof hij het bovenaardse echt zag.

Dat had mij geïmponeerd, even maar. Ogen waren aards, hoe konden ze dan toch het bovenaardse zien. Dergelijke vragen zijn nooit absurder dan in het hoofd van een kleine jongen, een hoofd bovendien dat hij niet omhoog kan houden of de wereld slaat hem letterlijk in het gezicht.

Maar ook met gebogen hoofd werd ik herinnerd aan het bovenaardse. Ik zag hoe het kruis voor onze huisdeur langzaam vervaagde, ik volgde het als een boeiend proces. Voetstappen en regen deden hun werk, en iedere morgen als ik het huis verliet, keek ik omlaag, benieuwd of ze hun werk al voltooid hadden.

Of het nu aan een bijzondere kwaliteit van Willy's krijt lag of aan iets anders, na weken was er nog steeds zoveel te zien dat een ingewijde een kruis kon herkennen.

De gedachte de laatste sporen zelf uit te wissen, kwam niet bij mij op. Ze moesten zonder mijn toedoen verdwijnen. Als regen en wind het niet klaarspeelden, had dat iets te betekenen. Misschien moest het kruis sterker blijken dan het natuurgeweld. Ik verwierp die redenering als iets onzinnelijks, maar ze kwam telkens terug. En zelfs als dit kruis ver-

dween, was er vast nog steeds dat andere in dat portiek waar geen mens ooit een voet zette, waar de regen nauwelijks vat op had.

Ik ging er niet naar kijken. Ik wilde er niets meer mee te maken hebben, net zo min als met Willy Kühling, die ik soms op een afstand zag, tussen andere schoolkinderen of in zijn eentje door de straat rennend. Ik wilde hem niet meer kennen; hij hoorde thuis in een wereld die mij niet aanging. Maar in mijn eigen wereld voelde ik me ook niet meer thuis. Toch wilde ik niet toegeven aan het telkens terugkerende gevoel dat ik een vreemde onder mijn huisgenoten was, doordat ik iets wist dat zij niet wisten. Ik kon het niet precies omschrijven, maar dat maakte het gevoel niet minder reëel. Het naargeestige weer was ook niet bevorderlijk voor mijn innerlijke rust. We werden tussen de beregende ruiten een soort aquariumwezens die, wat versleten woorden wisselend, rondzwommen in een troebele atmosfeer.

Het was niet de eerste keer dat wij zo'n lange regenperiode beleefden. Deze was echter anders dan vroegere, beklemmender, alsof er nooit een eind aan zou komen.

In huis gebeurde niets, er verscheen geen mens uit de buitenwereld. Dat was niet ongewoon, want buiten het zomerseizoen leefden wij bijna zo geïsoleerd als overwinteraars aan de pool.

Pas op een vroege zomerdag verschenen er soms een paar afgezanten van de bewoonde wereld, op strandgenoegens beluste familieleden die van ons attenties verwachtten in de vorm van maaltijden en overnachtingen.

Voorlopig onderging ik het leven louter als een voortsukken op een overbekende weg en ik sliep 's avonds in met een gevoel van volslagen zinloosheid.

In mijn dromen was het leven anders, schokkend, vol raadselachtige gevaren.

Eén beeld kwam telkens terug. Ik liep door een verlaten straat, langs huizen waarvan de ramen openstonden. Zand dwarrelde om mij heen en stoof door de venstergaten. Af en toe verscheen daar een gezicht dat naar mij keek alsof het iets van mij verwachtte. Ik wilde het iets toeroepen, maar durfde niet. Ik wist trouwens niet wat ik moest zeggen en kreeg het hoe langer hoe benauwder.

De ene keer eindigde de droom ermee dat ik werd tegenge-

houden, door de wind of door een andere kracht; een andere keer viel ik door een onbekend obstakel en schreeuwde het uit. Bezweet werd ik dan wakker, maar zonder werkelijk tot bewustzijn te komen. Het was of de droom in een grensgebied tussen slapen en waken voortduurde, een ervaring die ik beredeneren, maar niet beheersen kon.

In een andere droom zag ik in ieder raam waar ik langs liep twee elkaar kruisende latten. Daarachter vertoonden zich mensen, tot de schouders, met ver naar links en rechts uitgestoken armen. Ik wist dat het een droom was en dacht: Nu moet het ophouden. Moeizaam duwde ik de dekens van mij af, liet me uit bed zakken en wankelde naar de wastafel, waar ik met beide handen water tegen mijn gezicht wierp. Tegelijk met het omlaagvloeiende water voelde ik de kruisen in mijn hoofd vervagen, alsof het water ze wegspoelde.

Soms zag ik geen kans mijn dekens weg te werken en mijn bed uit te komen. Dan trachtte ik mijn angsten te bedwingen door te denken dat ik een lafaard was, bang voor iets onzinnigs.

Wat zouden de jongens van de klas zeggen als ze hiervan wisten?

Steeds wanneer ik naar school ging en de sporen van dat kruis voor onze huisdeur zag, meende ik dat er iets aan mij te zien moest zijn, alsof dat teken op de straatstenen een stempel op mij drukte. Ik hoorde het trage gezang van de strandpredikers, ik sleepte het achter mij aan en was opgelucht als ik bij school aankwam, waar de stemmen van de kinderen dat zingen verdrongen. Ik ging zo gauw mogelijk naar binnen en voelde me pas op mijn gemak als de lessen begonnen. Zo liep ik ook niet de kans Willy Kühling tegen te komen. Ik had hem vroeger al niet willen zien, ik wilde dat nu minder dan ooit.

De omstandigheden schenen me een handje te helpen. Vóór schooltijd ving ik een gesprek op tussen twee jongens uit Willy's klas. Ze hadden het over hem. Hij was ziek, hij leed aan 'vallende ziekte'. Meer hoorde ik niet, maar het was genoeg om mijn verbeelding aan het werk te zetten. Niemand kon zulke wonderlijke sprongen maken als hij, niemand kon zich zo pardoos, als een menselijke bal, laten vallen. Misschien ging hij aan die ziekte dood, dan zou ik van hem af zijn. Ik had er graag meer over willen weten, maar

nergens hoorde ik er iemand over praten en zelf begon ik er niet over.

De volgende zaterdagmiddag was het redelijk mooi weer. Het woei nauwelijks en de zon brak af en toe door de wolken.

Ik liep zonder doel door het waterige licht, kwam langs het station en wilde verder gaan, toen iemand die met drie koffers voor de uitgang stond, mij riep. Of ik een van de koffers voor hem wilde dragen. Ik was blij met de afleiding en nog meer verheugd toen we bij zijn bestemming arriveerden en hij me een kwartje voor mijn moeite gaf. Onmiddellijk zette ik koers naar onze kruidenier om snoep te gaan kopen. Het was een schemerige winkel en in mijn opgetogenheid had ik alleen maar oog voor de lekkernijen en niet voor de klanten aan de toonbank.

Ik hield me net bezig met de vraag of ik gomballen of kandij zou kopen, toen mij voor de tweede keer die dag werd gevraagd om een vrachtje te dragen. Er sloeg een golf van schrik door mij heen. De winkel draaide voor mijn ogen en het kwartje dat ik in mijn broekzak omklemd had gehouden, gleed uit mijn hand.

Er werd me een boodschappentas aangereikt en voor ik een woord kon uitbrengen, liep ik achter mevrouw Kühling de winkel uit, met een last die wel tien keer zo zwaar leek als de koffer van daarstraks.

Ik was in de afschuwelijkste val gelopen die ik me kon indenken. Hoe dat precies in zijn werk was gegaan, wist ik niet, alleen dat de winkel met zijn verlokkenende snoep op een woord van deze vrouw voor mijn ogen was gaan wentelen als een op hol geslagen draaimolen.

Nu, onder de bleke zon, schommelde de wereld nog na, een gewaarwording die werd versterkt door de wiegende gang van mevrouw Kühling. Ze liep voor me uit, alsof ze me de weg moest wijzen, maar ik kreeg meer het gevoel dat ze me op sleeptouw nam. Toch liep ik liever achter dan naast haar, want zo kon het niet tot een gesprek komen. Ze liet me niet al haar boodschappen dragen. Een deel torste ze zelf in een tot de rand gevulde hengselmand. Zoals gewoonlijk draaide ze haar hoofd beurtelings naar links en naar rechts, alsof ze zich bedreigd voelde.

Langzamerhand zakte mijn paniek zover af dat ik over ontsnappen begon te piekeren. Ik wilde niet gezien worden terwijl ik met die tas achter mevrouw Kühling aan sjouwde. En ik wilde vooral niet meegaan tot haar huis, waar ik tegen haar aan vallende ziekte lijdende zoon kon oplopen. Vallende ziekte en kruisen. Die kruisen hoorden bij zijn ziekte, daarvan was ik plotseling zeker.

Maar hoe kon ik me bevrijden? Door de tas neer te zetten en de benen te nemen? De gedachte was even aantrekkelijk als beschamend. Ze streed met de jongensmoraal, die vluchten als iets hoogst verachtelijks beschouwde.

Misschien zou ik me toch aan zo'n laaghartigheid bezondigd hebben, als ik mevrouw Kühling niet telkens had horen zuchten. Eigenlijk waren het meer kreetjes die ze ten beste gaf, korte noodsignalen. De mand was haar kennelijk te zwaar. Soms helde ze zo sterk over, dat het leek of ze zou omvallen.

Nee, ik kon die vrouw onmogelijk in de steek laten. Dit gevoel van medelijden kon mij er evenwel niet van weerhouden mij af te vragen wat ze gedaan zou hebben als ik niet in die winkel was opgedoken. Misschien had ze dan een ander aangeklampt. Maar er kon ook iets anders in het spel zijn. Een geheimzinnig proces waardoor ik, en ik alleen, gedoemd was om als mevrouw Kühlings helper op te treden. Het was een gedachte die me benauwde en me een gevoel van hulpeloosheid gaf, alsof ik was overgeleverd aan machten waartegen niet viel op te tornen.

Angstig spiedde ik naar alle kanten om te zien of geen bekende mij in mijn vernedering gadesloeg.

Aanstonds kwamen we langs mijn ouderlijk huis, tenzij mevrouw Kühling een parallelweg nam die via een dwarsstraat naar haar achtererf leidde. Ze nam die straat.

De zon was schuilgegaan achter een enorme wolk die als een gebergte boven het dorp hing. Een windstoot raakte mij zo fel in de rug dat ik achterover moest leunen om niet op mevrouw Kühling te botsen. Maar die wiegde voort alsof er niets gaande was in de natuur. Ze zond zelfs geen noodseinen meer uit, ze leek onaantastbaar. Ik voelde me hoe langer hoe machtelozer, een voorwerp waarmee zij kon doen wat ze wilde.

Ik herinnerde me mijn nachtmerrie – de gezichten achter de ramen, de horizontaal uitgestoken armen, de rijen vensterkruisen.

In werkelijkheid was er niets van dat alles te bespeuren. De straat was leeg. De huizen waren vaal, overblijfselen van een vervlogen tijd, ziellose monumenten. De korte dwarsstraat, met aan één zijde een lange blinde muur en aan de andere zijde een dor, vertrapt duinterrein, vertoonde zo mogelijk nog minder leven.

Mevrouw Kühling stevende inmiddels in versneld tempo op de deur van haar achtererf aan. Die versnelling moest ongetwijfeld worden toegeschreven aan het feit dat uit het wolkgebergte boven ons dikke druppels vielen, eerst spaarzaam, alsof ze met een voorzichtige hand werden uitgestrooid, maar al na een paar seconden met stromen tegelijk. Ik had me afgevraagd of ik de boodschappentas bij de deur kon neerzetten en er dan ijlings vandoor gaan, maar nu verdronk dat idee in de watermassa die over ons werd uitgestort. Mevrouw Kühling rukte de tuindeur open en rende als een op hol geslagen kip naar haar huis. Door de regen bijna verblind, rende ik achter haar aan. Even later stonden wij, hijgend en druipend, in de keuken.

Mevrouw Kühling nam mij de boodschappentas af.

Ik veegde met beide handen langs mijn gezicht en had het gevoel dat ik tranen wegstreek die ik niet had geschreid, dat ik bestond en niet bestond. Dwars door het gekletter van de regen hoorde ik mevrouw Kühlings stem: 'Trek even je jas uit.'

Het kledingstuk had zoveel water opgezogen dat het dubbel zo zwaar woog als normaal. Toch aarzelde ik.

Ik wilde weg. Zo ver mogelijk hier vandaan.

Onzeker keek ik naar mevrouw Kühling die mij met haar donkere ogen aanstaarde alsof zij probeerde te peilen wat ik dacht. Ik maakte me los van die blik en keek angstig om me heen. Pas nu ontdekte ik op een witte muur naast de glazenkast twee elkaar kruisende zwarte strepen, onregelmatig van dikte, alsof daar vlammen hun spoor hadden getekend. De oude brand laaide weer in mij op, een bijna verstikkende hitte schoot uit mijn ingewanden omhoog naar mijn keel. Buiten sloeg de regen, opgejaagd door de wind, met onverminderde kracht tegen de ramen.

Ik trok mijn jas uit, omdat ik het benauwd had, maar vooral omdat die vrouw het wilde.

Van dat ogenblik af was er geen houden meer aan, was ik lichamelijk en geestelijk passief. Dit betekende niet dat ik niet wist wat er met mij en om mij heen gebeurde. Ik was getuige, maar ik hoorde er niet bij. Ik was weerloos betrokken bij een toneelopvoering.

Zodra ik mijn jas had uitgedaan, beduidde mevrouw Kühling mij met een kort handgebaar haar te volgen. Op haar gezicht lag een vreemde glans, een uitdrukking van ernst en vervoering die mij deed huiveren.

Door een lange gang kwamen wij in een schemerige kamer. Daar hing een duffe lucht, van ingedroogd vocht, van levenloosheid.

Een krakend geluid joeg mij de stuipen op het lijf. Ergens in een hoek kwam een op een divan liggende gestalte half over-eind en stak een arm in de hoogte, misschien bij wijze van groet, misschien met een andere bedoeling.

Aan de lange arm meende ik de broodmagere heer Kühling te herkennen. Als aan een snoer voortgetrokken liep ik achter mijn gastvrouw aan. In elke kamer waar wij doorheen kwamen, waren de gordijnen half of helemaal gesloten. Hoewel dit 's winters in ons dorp geen zeldzaamheid was, kon ik het gevoel niet van mij afzetten dat ik steeds verder van het leven van alledag verwijderd raakte.

Ook begreep ik niet hoe het mogelijk was dat wij van de ene kamer onmiddellijk in de andere stapten. Eigenlijk begreep ik niets, behalve dat ik mevrouw Kühling moest volgen, die voortschreed alsof ze aan een bovenmenselijke roepstem gehoorzaamde. Overal hing een vreemde geur die me deed denken aan kamfer, aan oud stof, aan toiletartikelen, tandpasta, cosmetica en zelfs urine.

Al wat zich ooit aan gasten in deze kamers had opgehouden, scheen sporen te hebben achtergelaten. Soms vaag, soms zo duidelijk dat het leek alsof de mensen aanwezig waren.

Af en toe, bij het betreden van een kamer, spreidde mevrouw Kühling haar armen wijd uit. Ze scheen met dit gebaar iets te willen bezweren. Misschien de schimmen die hier rondwaarden.

Even later liet ze haar armen weer zinken en knikte goedkeurend. Voor mij viel er niets goed te keuren, integendeel,

de situatie werd hoe langer hoe benauwender.

We kwamen bij een portaal en de hoop laaide in mij op dat hier de vreemde rondgang zou eindigen.

In plaats daarvan ging mevrouw Kühling een trap op. Op de hoogste tree keerde ze zich naar mij om en legde een vinger op haar lippen, een gebaar dat mij volslagen overbodig scheen, want ik had tot dusver geen enkel geluid gemaakt.

Maar ik begreep al gauw iets van mevrouw Kühlings bedoeling. Na de tocht door de vele kleurloze pensionkamers kwamen wij nu blijkbaar in het woongedeelte van de familie.

Woongedeelte? Ja, want er stonden meubelen. Nee, want het meubilair werd als 't ware verdrongen door de primitieve, kruiselings gespijkerde en van een voetsteuntje voorzien latten die overal stonden waar ze maar overeind wilden blijven: op een tafel, een etagère, een buffet, een kast.

Ook aan de muren hingen ze, kaal, onversierd en schamel.

Mevrouw Kühling bleef midden in de kamer staan en maakte met beide armen boven haar hoofd een draaiende beweging, alsof zij de hele wereld wilde omvatten. Misschien bedoelde ze er iets heel anders mee, maar ze deed geen poging om het mij te verklaren. Zwijgen was kennelijk ook voor haar het consigne. Na in de richting van een kruis dat vermoedelijk extra attentie verdiende, een lichte hoofdknik te hebben gemaakt, keerde mijn gastvrouw zich naar mij om en opende een deur.

Door de geopende deur sloeg mij een golf onwelriekende warmte tegemoet. Ik voelde een lichte misselijkheid opkomen en die werd er niet minder op toen ik, achter mevrouw Kühling, een stap in de kamer zette. Het was een stap in een broeikas.

Ik bleef staan, een hand aan de deurknop.

Het was nevelig in de kamer, ofschoon het ook mogelijk was dat ik in mijn verbijstering de wereld alleen nog maar door een waas kon zien. Op de kamervloer zat een jongen met gekruiste benen en enigszins gebogen hoofd. Zijn gezicht vertoonde geen enkele uitdrukking. Willy Kühlings anders zo beweeglijke clownskop scheen gestold, van steen geworden. Vallende ziekte – zo zag iemand die daar aan leed, er dus uit.

Mevrouw Kühling zonk op haar knieën voor een soort dressoir waarop een kruis van uitzonderlijk groot formaat.

Dit dressoir was zeker iets als een altaar, maar ik gunde me niet de tijd tot nadere bestudering. Toen ik de neergeknielde mevrouw Kühling haar handen zag vouwen en iets hoorde mompelen, deed ik een stap achteruit, sloot geluidloos de deur en rende op mijn tenen weg.

Wegrennen betekende in dit labyrintachtige huis met zijn vele kamers die allemaal op elkaar leken, een vlucht waarbij ik telkens het beklemmende gevoel kreeg op een plek te belanden waar ik zoëven al geweest was.

Ik moest die vervloekte trap terugvinden, wegkomen van deze verdieping. Misschien zat ze me achterna, liep ik straks dat waanzinnige mens weer tegen het lijf, werd ik opnieuw met haar obsessies geconfronteerd en kon ik me niet meer uit haar klauwen redden.

Tijdens mijn vlucht rukte ik een deur open van een kamer waar door een opengewaaide luik een baan daglicht binnenviel. Ik zag een half raam en hoorde het gedaver van de zee en het tikken van regendruppels en zandkorrels. Het was alsof een hand mij tegenhield.

Hoe opgejaagd ik me ook voelde, ik kon geen weerstand bieden aan de neiging een blik naar buiten te werpen. Vanuit de hoogte keek ik over de boulevard heen naar de kolkende, grauwe watermassa, een monster dat de ruimte tot de horizon vulde. Ik kon er niet langer dan een paar seconden naar kijken; de angst verzwolgen te worden door wat daar woedde en ook de angst voor mevrouw Kühling dreven mij verder. Ik vond een andere trap dan die waarlangs ik gekomen was, rende een gang door en zag in het duffe vertrek beneden de lange, benige arm weer omhooggaan.

Pas toen ik de voordeur opentrok en regen en wind mij aanvielen, herinnerde ik me mijn jas. Ik rende rond als een in het nauw gedreven muis, zag de koolzwarte kruisstrepen in de keuken voor mijn ogen dansen, maar vond toch, graaiend en grijpend in een volle kapstok, mijn jas terug.

De paar honderd meter naar huis legde ik bijna blindelings af. Onopgemerkt ging ik naar mijn kamertje en wierp me op mijn bed. Misschien een uur lang bleef ik liggen snikken.

Nog tijdens de avondmaaltijd zag ik er zo ontdaan uit dat mijn moeder vroeg wat mij scheelde. 'Verkouden,' zei ik.

En dat was mijn enige commentaar op de gebeurtenissen.

Boeken

Onze serre lag op het westen. De wind stroomde binnen door de kieren van de schuifdeuren, zodat de tulen gordijnen wapperden en het leek alsof de tegelvloer met een ijskoud mes werd aangeveegd. In het najaar raakte de serre onbewoonbaar. In de loop van de winter vormde zich aan weerszijden van de kieren een smal heuvelrugje van zand.

Dat ijzige mes leerde ik pas goed kennen, toen ik op een winterdag, verlost door de zon, de binnendeuren opende en op het kleine, met bloemmotieven versierde canapeetje ging zitten lezen. Het duurde een poos eer ik voelde dat de wind bezig was mijn voeten af te snijden. Plotseling kreeg ik de gewaarwording dat ze er al half bijhingen. Ik trok mijn benen op en moet daar op dat kleine canapeetje de indruk hebben gemaakt van een vreemdsoortig insect.

Indruk op wie? Het aantal mensen dat overdag passeerde, was op de vingers van twee handen te tellen. In de lange, rechte straat bewoog niets anders dan een flard papier en het stuifzand van de zeekant of van de open bouwterreinen. De harde wind wervelde het hier en daar omhoog in een dichte wolk die een rondedans in de leegte maakte.

Ofschoon ik verkleumd en verstijfd uit de serre kwam, was ik niet ontmoedigd. De dagen werden langer en als er maar een vleugje zon was, kroop ik op die kleine canapé om de onbewoonbaarheid van de serre te trotseren. Ik maakte er mijn huiswerk, met mijn boek of schrift tegen mijn opgetrokken knieën en mijn stramme vingers geklemd om de pen die ik indoopte in het potje op de bijgeschoven rieten tafel.

Met het langer worden van de dagen verschenen ook weer de forenzen. Tussen zes en half zeven kwamen ze om de hoek, zes of acht gestalten, alleen of in paren. Heren met een hoed en een aktentas, enigszins gebogen tegen de wind. Het woei nooit zo hard dat hun benen onder hen werden weggeblazen, maar ze werden soms voortgejaagd als korrels zand. En juist daarop zat ik heimelijk te wachten.

Ik kende ze allemaal van gezicht en sommigen bij hun naam. Het waren zonderlingen die niet zoals de andere mensen dit onherbergzame oord in september ontvluchtten. Als men de verhalen mocht geloven, wat ik graag deed, was er bij de meesten geen sprake van voorliefde voor de woeste elementen. Ze waren met huur- en andere schulden uit hun woonplaats gevlucht. Of ze waren gescheiden en hier gaan samenwonen. Een enkele had een gevangenisstraf opgeknappt en liet zich nu door de zeewind schoonwaaien.

Ik moest erkennen dat het avontuur de langstreckende forenzen niet op het gezicht geschreven stond. Het leken me meer mensen zoals mijn vader: steeds op zoek om aan de kost te komen, de ene keer met een beetje succes, de andere met veel pech.

Nu en dan dook er een nieuw gezicht op dat een verrassing bood. Zo'n verrassing was de lange man die mijn vader op een middag in het vroege voorjaar meebracht. Ze spraken over belangrijke dingen, want ze bleven wel tien minuten bij ons huis staan. De lange man maaide met zijn armen en liet zijn grote handen een zwevend gebaar maken, alsof hij de aarde en haar volheid zegende. Hij droeg een oude bruine overjas en een slappe hoed. Het leek of hij ze ergens langs de weg had gevonden. Het meest werd ik echter getroffen door zijn wangen die zo hol waren alsof hij ze voortdurend inzoog. Gelukkig dat het niet waait, dacht ik, anders gaat hij zo tegen de vlakke.

Na afloop van het gesprek liep hij met grote passen verder, een wandelende vogelverschrikker in de lange, stille straat.

Mijn vader had in die tijd een agentuur in zinken emmers en strijkijzers, maar dat was voor hem geen bezwaar om in de weken die volgden, de plannen van Boukema, de lange man, ernstig te overwegen. Boukema's plannen zouden mij weinig geïnteresseerd hebben, als ik niet het woord boeken had opgevangen. Zinken emmers en strijkijzers waren ongetwijfeld nuttige artikelen, maar ze konden mijn gemoed evenmin in beweging brengen als het bak- en braadvet, de etalagepoppen of de verpleegsterskleding waarop mijn vader eerder zijn zakelijke talenten had botgevierd.

Boeken waren objecten waarmee ik me bezighield. Ik kreeg ze op mijn verjaardag en met Sinterklaas, leende ze uit de schoolbibliotheek en van vriendjes en keek er vol vurige hunkering naar door de etalageruiten van de twee dorpsboekwinkels. En ik las ze natuurlijk, voor zover ik ze in handen kon krijgen. Eten, drinken en lezen – zonder deze drie kon ik me mijn leven niet voorstellen.

Van de fantasie en de hartstocht die het begrip boeken bij mij opwekte, had mijn vader niet de minste last. Terwijl wij zaten te eten, vertelde hij mijn moeder op nuchtere, een beetje argwanende toon over de geldbron die Boukema ontdekt dacht te hebben.

Er was een boekdrukkerij op de fles gegaan en de inventaris werd geliquideerd. Daartoe behoorde een partij boeken, verscheidene duizenden, in uitstekende staat. De zaak moest binnen een week leeg zijn en daarin lag de kans om die partij voor een habbekrats over te nemen.

Ik brandde van verlangen om vragen te stellen. Wat voor boeken? Grote-mensenboeken? Jongensboeken? Boeken met harde kaft, waar ik dol op was, of slappe boeken die je, als ze nog nieuw waren, moest opensnijden?

Het bedachtzame, zorglijke gezicht van mijn vader moedigde deze vragen niet aan. Achter de serreramen verbleekte de dag. Onder het vale schijnsel van de lamp zocht mijn vader naar argumenten om zijn achterdocht te verzwakken. Zijn haar begon al dun te worden, de hoofdhuid scheen er hier en daar doorheen. Hij knikte en keek peinzend naar zijn zojuist leeggegeten bord. Zijn kalend hoofd deed mij denken aan de jas en de hoed van Boukema. Het dorp was kaal, de mensen en de kleren waren kaal en er moest telkens weer over geld gepraat worden.

In dit geval was er sprake van een financieel aandeel in een onderneming die geen risico bood. Het was al lang geleden dat mijn vader ergens geld in had kunnen steken. Dat hij daar nu weer toe in staat was, dankte hij niet aan zijn geslaagde zaken, maar aan het overlijden van een tante die hem iets had nagelaten. Geen vermogen, zelfs nauwelijks een spaarduitje, misschien maar een paar honderd gulden, juist genoeg om met Boukema in zee te gaan.

Die erfenis was overigens nog niet binnengekomen. Oom Louis, die tante Lena's nalatenschap beheerde, was een zeer

secur man. Hij ging niet tot verdeling over voor hij de hele zaak, tot de laatste speld toe, had geïnventariseerd.

Buiten de zomermaanden kregen we zelden familiebezoek, maar nu kwamen ter ere van die nalatenschap op een zondagmorgen oom Ben en tante Martha uit de lucht vallen.

Ik herinnerde me die oom en tante alleen in zomerkleren en dacht eerst dat ze zich verkleed hadden. Die indruk werd versterkt door het feit dat de lijvige oom Ben het altijd warm had en geen gesprek kon voeren zonder dat het zweet op zijn gezicht parelde.

Maar bij het behandelen van een erfeniskwestie mag men zweten; vandaar dat ook de iets bedaardere tante Martha zo nu en dan in vuur en vlam raakte. Toen de discussies over gewichtige zaken als een klok, een leunstoel en een kastje een luidruchtige intensiteit begonnen te krijgen, werden de kinderen de kamer uitgestuurd.

De gloed van die passie drong niet door tot mijn slaapkamer-tje achter in het huis. Het was er koel en stil, en ik zou me daar met een boek ruimschoots getroost hebben, als ik niet zo bang was geweest voor het mislukken van de onderneming met Boukema. Af en toe keek ik door het raam. Boven het dorre tuintje zag ik een stuk bewolkte hemel. Ik dacht aan de boeken die Boukema op het spoor was gekomen en die me maar niet met rust lieten.

De mogelijkheid dat al die boeken me door de vingers zouden glippen, werkte zo op mijn zenuwen dat ik opsprong, mijn jas aantrok en de deur uitliep. Ik zag een paar jongens die op een onbebouwd terrein aan het voetballen waren. Ik deed mee en trapte mijn onrust weg. Toen ik het warm kreeg en op het punt stond mijn jas uit te trekken, zag ik een lange figuur door de straat in de richting van ons huis lopen. Aarzelend hield ik mijn jas aan. Dat was immers Boukema, de man van de boeken. Niet alleen aan zijn gestalte, ook aan zijn kleding herkende ik hem. De zondag had hem blijkbaar geen aanleiding gegeven tot het afleggen van zijn schamel tenue.

Ik liet het voetbalspel in de steek en deed een paar passen naar de straatkant. Wat wilde ik eigenlijk? Ik wist het niet. Ik was bezeten van die boeken.

De absurde vrees kwam bij mij op dat als die man ons huis voorbijliep, de hele zaak in duigen zou vallen. Hoe kon ik

hem tegenhouden? Maar Boukema bleef staan en wierp een onderzoekende blik op mij. Hij had kleine, lichtgroene ogen die zich diep in de mijne schenen te boren. Zijn ingevallen wangen bewogen alsof hij op iets kauwde. Ik plukte aan mijn jas. Het duurde allemaal niet meer dan enkele seconden. Toen zei Boukema: 'Is je vader thuis, jongen?' Hij moest mij in de serre hebben gezien, terwijl hij voor ons huis met mijn vader stond te praten.

Blij dat de man van de boeken mij herkende, antwoordde ik gediensig: 'Ja, meneer!' Ik vergat te zeggen dat mijn vader bezoek had. Evenmin kwam het bij mij op Boukema thuis aan te kondigen. Ik liep voor hem uit de straat over, opende de voordeur en liet hem binnen. In de gang deed ik de deur van de huiskamer open en zei uitnodigend: 'Gaat u maar binnen', wat Boukema prompt deed. Haastig sloot ik de deur achter hem en vluchtte naar buiten.

Ik wist dat ik iets onbehoorlijks had gedaan, iets dat in strijd was met de goede huiselijke zeden. Maar vervielen die niet, nu er duizenden boeken op het spel stonden? Ik onderdrukte alle vragen en wierp me op het voetbalspel.

Met gebogen hoofd liep ik een uur of wat later de storm thuis tegemoet. Ik had me zo hartstochtelijk aan het voetballen gewijd dat er geen aandacht voor iets anders overbleef.

Ik wist niet of Boukema inmiddels was vertrokken, of oom Ben en tante Martha nog bij ons waren. Maar van die storm was ik zeker. Ik dacht er een ogenblik aan via de achterdeur binnen te komen. Deze deur was weliswaar altijd afgegrensd, maar aangezien het een schuttingdeur was, kon ik er misschien overheen klimmen. Het was een wanhoopsgedachte, zonder enig verband met de realiteit. Heel wat reëler was mijn vader die toevallig de voordeur opende. Ik deinsde onwillekeurig terug. De moeheid na het spel en de verwachting van een uitbrander deden mij trillen op mijn benen. Mijn gezicht, dat bezweet was geweest, begon weer te gloeien.

'Kijk me aan,' zei mijn vader.

Zijn toon bevestigde mijn vrees. Aarzelend gehoorzaamde ik.

Hij had zijn hoed op en zijn jas aan. Opeens werd ik mij het geluid van de zee bewust, enige honderden meters achter mijn rug. Het drong zelden meer tot mij door, alleen bij zware storm. Een fractie van een seconde voelde ik de volslagen menselijke nietigheid.

'Ga mee,' zei mijn vader. Ik gehoorzaamde. Wat was hij van plan?

De stille straten, de langzaam aankruipende schemering koelden mij af, deden mijn felle vrees overgaan in een angst zoals ik nooit eerder gekend had. Daartoe droeg ook het stilzwijgen van mijn vader bij. Ik wist niet waar hij heen wilde en durfde het hem niet te vragen. We liepen de straat uit en sloegen linksaf, een straat met meer huizen en verderop, buiten het directe bereik van de zeewind, bomen die klein en bladerloos in het verdwijnende middaglicht omhoogstaken. De strengheid van mijn vader scheen verpletterd te worden door de drukkende stilte. Hij werd weer wat hij altijd geweest was, maar nu duidelijker dan ooit: een arme ploete-raar, een zwoeger die zijn zorgen meedroeg zoals zijn ledematen. Een gevoel van schaamte brandde achter mijn ogen, in mijn keel. Ik wilde zeggen dat ik spijt had, maar het lukte me niet een woord in te brengen tegen het zwijgen van mijn vader.

Inmiddels waren we aan een nieuwe weg gekomen, waar nog geen lantaarns stonden. Tussen donkere duinbulten liepen wij in een bocht naar huis terug. De helmbossen aan weerszijden ritselden, er sprong iets dwars over de weg, een konijn.

In de verte, boven zee, verbleekte de laatste streep licht.

Mijn vader kuchte een keer; ik schrok, maar er volgde niets. Toen begreep ik dat er niets meer gezegd hoefde te worden. Alles was gebeurd en niet meer te veranderen.

Mijn moeder en mijn zusje zaten al aan de gedekte tafel, toen wij binnenkwamen. Wij aten samen onder de lamp en ik hoorde er als altijd bij. Ik vond het leven weer boeiend en hield me in gedachten met de boeken bezig. Ik wilde, ik kon niet geloven dat ik alles bedorven had. En toch leek het daar veel op. Dat werd me aan het eind van de maaltijd duidelijk. Mijn moeder vouwde haar servet op, keek mij aan en zei: 'Je

begrijpt zeker wel dat je je vader een slechte dienst hebt bewezen.'

Dadelijk sloegen de vlammen mij uit. Ik ontweek haar ogen en ontmoette de berustende blik van mijn vader, die mijn schuldgevoel nog meer opjoeg. Dat schuldgevoel smolt weg toen ze me de gevolgen van Boukema's inval vertelden.

De familie, die men buiten de boekenaffaire had willen houden, was er, in de personen van oom Ben en tante Martha, plotseling mee geconfronteerd. Het feit dat vader erover dacht de centjes van tante Lena in deze affaire te steken, had onze bloedverwanten tot laaiende verontwaardiging gebracht. Ik kreeg niet alle details te horen, maar kon me zonder moeite voorstellen hoe mijn lijvige oom, badend in het zweet, zijn hart had gelucht. Waarschijnlijk hadden hij en tante en de verdere familie al lang uitgemaakt hoe dat erfenisje door mijn ouders besteed moest worden.

Oom Ben, de welgestelde slager, voelde voor een handeltje in boeken evenveel als een van zijn slachtkoeien voor een walsje. Boukema's argumenten hadden hem en tante alleen maar op stang gejaagd. Ze zouden oom Louis, de uitvoerder van tante Lena's laatste wil, in ieder geval dringend aanraden de verdeling van de erfenis uit te stellen totdat die boekenaffaire van de baan was. Daarop had Boukema zijn oude slappe hoed gepakt en was weggegaan met de mededeling dat hij de zaak dan wel alleen zou doorzetten.

'Vader had er toch al niet veel zin in,' zei ik voorzichtig. Hoe erg ik het ook vond dat die boeken me zouden ontgaan, ik wilde de gevolgen van mijn optreden graag zo onschuldig mogelijk voorstellen. Maar het waren niet die boeken die mijn ouders betreurden, het waren de gekneusde familiebanden. Daar wist ik niets op te zeggen, omdat het me met stomheid sloeg. Zo jong als ik was, had ik al lang begrepen dat mijn vader en moeder zich allerlei familiebevoogding moesten laten welgevalen. Als er vandaag bezoek was gekomen, dan had dit, boeken of geen boeken, een of ander bemoeizuchtig doel gehad. Voor de rest matigde de familie zich het recht aan op fraaie zomerdagen bij ons aan zee te verschijnen en mijn moeder in de keuken aan het werk te zetten, terwijl zij zich in de zon lieten bruin bakken.

Na deze uiteenzetting van de droevige stand van zaken moest ik nog een verhoor ondergaan. Wat had mij er eigen-

lijk toe gebracht die man hier zo plompverloren binnen te loodsen? Ik had na die klacht over gekwetste familieleden geen enkele reden om niet even plompverloren te antwoorden: 'Die boeken!'

Mijn vader werd niet kwaad. Hij barstte in lachen uit. 'Je hebt je zeker tienduizend indianenboeken voorgesteld,' zei hij.

'Zo iets,' antwoordde ik, nog steeds uitdagend. Toen won mijn nieuwsgierigheid het. 'Wat waren het voor boeken?' Mijn vader lachte weer. 'Boukema heeft gezegd dat het allemaal mooie titels waren. 't Is wel jammer, maar misschien krijg je later zelf een titel. Een academische bijvoorbeeld.' Ik vond dat niet grappig.

De boeken waren vervluchtigd, het toneel werd weer beheerst door de strijkijzers en emmers waarmee mijn vader zich aftobde. Ik kon daar geen vrede mee hebben, vooral niet omdat mijn vader de woorden 'mooie titels' had laten vallen. Bij gebrek aan een nadere aanduiding begon ik zelf een aantal mooie titels te verzinnen. Het moeten er tientallen geweest zijn, maar ik herinner me er slechts enkele, zoals *De zoon van de walvisjager*, *Het verlaten eiland*, *Gouddorst en Misdaad*. Het was een aantrekkelijke, maar steriele bezigheid. Jammer genoeg verdween mijn teleurstelling daarvoor niet en dus zocht ik naar andere middelen om iets uit de mislukte boekenaffaire te redden. Mijn vader mocht zich uit de zaak hebben teruggetrokken, Boukema zat er nog middenin. Vandaar dat ik in zijn richting moest zoeken. Maar ik kon hem moeilijk op straat aan zijn schamele jas trekken en zeggen dat ik zo ontzettend op die boeken gesteld was. Hoe ik het wel moest aanpakken, wist ik echter niet.

De nood maakte mij vindingrijk. Boukema moest kinderen hebben en die kinderen zaten vast bij mij op school, want ze woonden ergens in onze buurt. Daarom speurde ik de volgende morgen aandachtig naar nieuwe gezichten.

Tegenover de school lag een van die open terreinen die men overal in ons lukraak gebouwde dorp kon vinden. Het enige verschil met andere terreinen was dat hier al een poosje een grote stapel rode bakstenen stond, vermoedelijk bestemd

voor de bouw van een huis. In afwachting van de werkzaamheden hadden kinderen de hoop stenen voor spelletjes gebruikt, met het gevolg dat de omgeving bezaaid was met brokken en scherven.

Daar bij die stenen ontmoetten mijn speurende ogen een nieuweling, een jongen met een breed, afgeplat gezicht, jonger dan ikzelf. Het kon niet zijn eerste dag hier zijn, want hij stond te praten met een paar kinderen van zijn leeftijd. De gedachte aan de boeken die mij al eerder tot inbreuken op de goede zeden had gebracht, dreef mij er nu toe contact te zoeken met een jongere, iets wat op onze school als ongebruikelijk, ja bijna als minderwaardig gold. Maar ik was bereid alle gebruiken aan mijn laars te lappen, wanneer ik daardoor dichterbij de boekenschat kwam. Niet dat ik op slag met de nieuweling wilde aanpappen. Eerst moest ik erachter komen of dat platte gezicht Boukema's zoon was.

Ik leunde quasi onverschillig tegen de stapel stenen en probeerde het gesprek van de jongere kinderen af te luisteren. De nieuweling kreeg mij in de gaten en keek mij aan. Er was geen twijfel meer mogelijk: hij had dezelfde kleine, lichtgroene ogen als de man met de kale jas. Had de jongen er niet zo onaantrekkelijk uitgezien, dan zou ik waarschijnlijk zonder omwegen naar hem toe zijn gegaan. Nu moest ik eerst een instinctieve weerzin wegwerken, iets waarmee ik nog bezig was, toen de schoolbel luidde.

Na dit eerste succes kwam ik al spoedig meer te weten door achteloos bij deze en gene te informeren. De jongen heette inderdaad Boukema, Frans Boukema, en hij woonde in de Passage.

Dat was een tamelijk merkwaardig domicilie. De vele leegstaande huizen maakten ons dorp 's winters tot een spookachtig oord. De Passage was ook in de zomer een luguber bouwsel. In het plaveisel voor een van de ingangen was met speciaal gekleurde stenen het jaartal 1881 aangebracht. Het aardige was dat je dit van twee kanten kon lezen, zonder dat je een ander jaartal te zien kreeg. Maar daarmee was het aardige van de Passage wel bekeken. Toen die gebouwd werd, door op krullen en franje verzotte architecten, moest het gebouw het winkelcentrum bij het station worden. Dit station was een jaar of twintig later verplaatst. De Passage bleef achter als een lege graftombe, met afgebladderde bui-

tenmuren en uitgestorven winkel- en bovenhuizen. Hier en daar stond een roestige automaat die generaties van snoep had voorzien. Op sommige winkelramen kwamen halfuitgewiste opschriften voor, in enkele etalages lagen vlekke-rige, kromgetrokken prentbriefkaarten en andere rommel. De meeste ramen waren zo vuil dat men er nauwelijks doorheen kon kijken, wat mij tot fantastische voorstellingen inspireerde. Achter de ondoorzichtige ruiten lagen bijvoorbeeld de vergane lijken van de bewoners. Vocht, schimmel en ongedierte woekerden er vrijelijk.

Eenmaal was ik bij harde wind in de Passage beland. Gerammel, geklop, het tikken van druppels bewezen aan mijn opgeschrikte verbeelding het bestaan van een spookwereld die ik hals over kop ontvluchtte.

Slechts één winkelier trachtte in dit dodenverblijf zaken te doen. Het was Terwee, een bejaard man met een hard gezicht, waarachter geen plaats voor angstaanjagende fantasieën kon zijn.

Terwee en zijn even onverzettelijke vrouw dreven in een van de hoekhuizen een strandbazar, een zaak in scheppen, zandvormpjes, vliegers, vlaggen en ander gerief voor jonge badgasten. Vermoedelijk was hun winst uitsluitend van morele aard, want van een normale verkoop kon in deze tombe geen sprake zijn. Maar Terwee, eigenaar van de hele bouwval, kon zich deze demonstratie van hardnekkigheid blijkbaar veroorloven.

In deze omgeving was het gezin Boukema dus neergestreken. Nu ik dit wist, leek de veronderstelling niet ongerijmd dat Boukema zijn sjofele jas en slappe hoed in zijn huurwoning had gevonden.

Mijn hunkering naar de boekenschat werd door dit alles wel een beetje verzwakt. Ter wille van die boeken was ik tot veel bereid, maar niet tot het trotseren van spoken en schimmel. Toch ging ik door met pogingen om de jongen met het platte gezicht te benaderen.

Bij wijze van lokaas nam ik die middag een oude tennisbal mee naar school. Na afloop van de lessen haalde ik de bal uit mijn zak en liep, terwijl ik het ding voortschopte, in de richting van de Passage. Ik haastte me niet. Een bal kan rare sprongen maken en ik liet mijn bal zoveel mogelijk zijn gang gaan. Soms moest ik een eindje teruglopen en kon ik zien of

de jonge Boukema er al aankwam.

Na een paar minuten werd mijn inspanning beloond. Meer dan door zijn afgeplat gezicht werd ik nu getroffen door zijn wijze van lopen. Hij bewoog zich zo moeizaam voort alsof hij bij elke stap zijn voeten uit zware, zuigende kleigrond moest lostrekken. Mijn weerzin werd nu vermengd met een scheut medelijden. Ik meende een zwoeger te herkennen: op school de wanhoop van onderwijzers, na de schooljaren een mens die het nooit verder zou brengen dan een kale jas. Maar voor medelijden moet men de tijd hebben en daaraan ontbrak het mij. Ik moest handelend optreden en speelde de zwoeger quasi toevallig de bal toe. Met zijn linkerarm drukte hij zijn schooltas vaster tegen zich aan, zijn rechterarm en -been maakten een zwaaiende beweging en de bal vloog terug. Ik liep een eindje achteruit en gaf weer een trap tegen de bal. Zo ging het een paar keer.

We hadden nog geen woord met elkaar gewisseld. Het ijs brak pas, toen hij in zijn vuur tegen een paal van de lichtleiding botste. Hij greep naar zijn hoofd. Ik ging naar hem toe. Er stonden tranen in zijn groene oogjes. Maar hij liet zich niet kennen en keek mij lachend aan.

‘Doet het zeer?’ vroeg ik overbodig.

Hij schudde zijn pijnlijke hoofd, waar niets bijzonders aan te zien was.

Ik stak de bal in mijn zak en we liepen langzaam verder in de richting van de Passage.

Terwijl hij weer zijn benen uit de klei trok, bewees ik als oudste hem de eer mijn naam te noemen en naar de zijne te informeren. Hij had een hoge, meisjesachtige stem die mij bijna even zielig aandeed als zijn moeizame loop. De balans van medelijden en weerzin sloeg nog iets meer naar de kant van het medelijden door.

De Passage kwam in zicht. Ik had geen zin om helemaal met hem mee te lopen, want ik moest mijn huiswerk nog maken. Daarom overviel ik hem met de vraag die mij al zo lang op de lippen brandde: ‘Weet je ook wanneer de boeken komen?’ Hij keek mij aan alsof ik hem in het Arabisch had aangesproken. Zijn mond ging half open. Hij leek op een jongen die dolgraag een vraag van de meester wilde beantwoorden, maar het niet kon.

‘De boeken van je vader.’ Om mijn vraag nog meer kracht

bij te zetten, bleef ik staan en legde een hand op zijn schouder. Zou hem op die manier iets duidelijk worden van mijn bedoeling? Er werd hem niets duidelijk.

'Ik weet niets van boeken,' zei hij eindelijk. Zijn meisjesstem klonk benauwd. Had hij iets dreigends in mijn optreden bespeurd?

Ik trok mijn hand terug en verklaarde geduldig: 'Je vader zou een partij boeken kopen. Dat heeft hij aan mijn vader verteld. Nu wou ik graag weten of er leuke boeken bij zijn.' Terwijl ik het zei, voelde ik plotseling hoe volslagen ongerijmd mijn jacht op die boeken was. Zonder Frans Boukema's platte gezicht met zijn hulpeloze uitdrukking zou dit besef mij op dat ogenblik niet zo heftig hebben overvallen. Ik stond als 't ware oog in oog met een wereld die zich niet met boeken bezighield. De mensen waren er te arm voor. Ze leefden om aan geld voor een hap eten te komen, meer niet. De kleine Boukema scheen nog naar woorden te zoeken. De schaal sloeg bij mij nu definitief naar de kant van het medelijden door. Vandaar dat ik nog even met hem meeliep, tot de ingang van de Passage.

Daar was ik getuige van een merkwaardig toneel. In de hoge verlaten gang, een paar huizen van de ingang verwijderd, stonden drie mensen. Een van hen was de lange Boukema, compleet met jas en hoed. De andere twee waren Terwee en zijn vrouw, de bejaarde eigenaars van de bouwval. De lange man schreeuwde onophoudelijk, maar door de vreemde akoestiek van de Passage waren zijn woorden voor ons bij de ingang onverstaanbaar. Ik hoorde niets anders dan a- en o-klanken die tegen de muren en de glazen overkapping te pletter sloegen. De keiharde Terwee stond er met uitgestoken arm bij. Zijn gebaar scheen zoveel te betekenen als: Ik waarschuw je!

Mijn nieuwe vriendje en ik bleven verschrikt staan. Die mensen hadden ruzie, dat was duidelijk.

Maar nadat ik van de eerste schrik bekomen was, zag ik iets dat mij een ander soort schrik aanjoeg. De lijken en spoken die ik altijd in de Passage had vermoed, waren te voorschijn gekomen en gaven zich nu over aan een getier waar levende mensen geen woord van konden begrijpen. Terwijl ik dit dacht, wist ik dat het onzin was. Ik kende Boukema, ik kende Terwee en zijn vrouw. Maar mijn fantasie was sterker

dan mijn verstand en ik had moeite om niet te klappertanden.

Opeens zag ik Boukema met zijn lange maaiende armen een oude automaat beetpakken. De man moest door zijn woede over reuzenkrachten beschikken. Hij sleurde het ding opzij en schoof het voor de ingang van het huis waar hij blijkbaar woonde. Er bleef niet veel meer dan een kier over. Daar wrong hij zich schreeuwend doorheen.

De jongen naast mij rende gillend de Passage in, alsof hij zijn vader in het graf zag verdwijnen.

Terwee keerde zich om, zag mij en liep met vastberaden passen op mij toe. Ik wachtte niet op hem, maar nam de benen.

Buiten adem kwam ik thuis en sloot mij op in de kille serre, waar ik heimelijk tranen vergoot, omdat het boeken-intermezzo voorbij en het rijk van zinken emmers en strijkijzers in heel zijn trieste glorie hersteld was.

De kleine Boukema kwam niet meer op school. De familie kon niet tegen het klimaat aan zee, zei men.

Wintervoeten

Onze huisgenoot meneer Zilver had eigenlijk niet bij ons, maar achter zijn winkel moeten wonen. Daar verkocht hij, geholpen door een juffrouw, baby- en kleuterartikelen. De achterkamer was echter als magazijn in gebruik genomen. Nadat meneer Zilver's verloofde gestorven was, werd hij een vaste huisgenoot, zo vast dat ik me ons gezin niet zonder hem kon voorstellen. Niemand kon zich zo in een stoel laten zakken als meneer Zilver. Hij scheen erin te verzinken, zoals een gestrand schip wegzinkt in het zand. Zijn grauw gezicht met het dunne sluike haar verdween steevast achter een wijdgeopende krant en spoedig daarna klonk dan een metaalachtig gesnurk.

Meneer Zilver hield er een aantal vaste uitdrukkingen op na. De vrolijkste waren: 'We moeten iets doen om te kunnen bestaan' en 'Het is nou eenmaal zo'. Somberder waren zijn standaarduitspraken: 'Nog even volhouden, dan gaan we wel kapot' en 'Wie niet geboren is, heeft er geen last van'.

Mijn vader noemde hem op grond van deze zegswijzen een filosoof. Mijn moeder zei dat hij ongelukkig was, maar zich er goed doorheen sloeg. Achteraf geloof ik dat ze eigenlijk hetzelfde beweerden. Meneer Zilver was een aantrekkelijke man en van een onverstoorbare gelijkmatigheid die hem voor mij even vertrouwd en betrouwbaar maakte als de toren van de grote kerk die ik door het raam van onze huiskamer kon zien.

Zijn gelijkmatigheid belette hem niet kritiek te oefenen, meestal van een ongezouten soort. Over voeding en huisvesting liet hij zich nooit uit, daar scheen hij nauwelijks op te letten.

Mijn moeder moest nadrukkelijk zijn aandacht vragen voor een bijzondere schotel, als ze een goedkeurend gemompel wilde oogsten. Over allerlei andere zaken schroomde hij niet te spreken.

Daarbij kreeg ik dikwijls het gevoel dat hij losjes, om niet te zeggen speels, een vlijmscherp mes hanteerde. Kon iemand zo hecht en betrouwbaar zijn als een kerktoeren, zich zo wel-lustig in een stoel laten wegzakken en tegelijkertijd iets van de lichtheid van een equilibrist hebben? Meneer Zilver be-wees dat het kon.

Een van de heuglijkste bewijzen daarvoor leverde hij op een winteravond aan tafel. Sinds een paar dagen vroor het hard, de eerste strenge vorstperiode die we beleefden. De grachten waren dichtgevroren en enkele schaatsenrijders waagden zich al op het ijs. Wij hadden geen schaatsen. De aanschaf daarvan, voor mijn zusje, mijn pleegbroertje en mijzelf, be-tekende een flinke uitgave voor ons gezin. Meneer Zilver zat op zijn bekende achteloze wijze te eten, toen hij opeens zei: 'Ze kunnen voor mijn rekening schaatsen gaan kopen.' Jubelend sprongen we op en gebaarden zo wild dat er ser-viesgoed dreigde te sneuvelen. Meneer Zilver weerde met een glimlachje onze dankbetuigingen af. 'We moeten iets doen,' zei hij. Dat was de aanhef van een van zijn vaste uit-drukkingen.

De volgende dag kregen we ieder een paar splinternieuwe doorlopers. Maar helaas, ik had wintervoeten die met het voortduren en toenemen van de vorst steeds meer pijn deden. Het was begonnen met tere, rode plekken op de tenen en de hielen. Het verergerde tot bulten en knobbels, niet alleen op de tenen en de hielen, maar ook op de wreef, bij de enkels en overal waar er maar plaats voor was. Mijn voeten werden er niet handelbaarder op. Toch zag ik iedere morgen nog kans ze in mijn schoenen te persen en er een dag lang op rond te strompelen.

De avond van de dag waarop ik schaatsenbezitter was ge-worden, deed ik zuchtend en steunend mijn schoenen uit. Ook het uittrekken van mijn kousen was een marteling, want de wol plakte aan mijn tenen en ik had al trekkend het gevoel dat ik een stuk van mijn tenen met de kous meetrok. De tenen vertoonden alle tien, de ene iets meer, de andere iets minder, kapotte, vochtige plekken. Mijn wintervoeten-leed had een nieuw hoogtepunt bereikt en de schaatsvreugde die ik zo vlak bij zag, was een volslagen illusie geworden. Mijn moeder bekeek de kapotte plekken en haalde verband-gaas en vaseline. Met keurig gezalfde en verbonden tenen

ging ik naar bed in een kamer waar de ijsbloemen op de ruiten uitbundige schaatsvreugde beloofden. Toen ik eenmaal in bed lag, leefde de hoop weer op. De zalf en het verband zouden zeker helpen en als het bleef vriezen, kon ik misschien over twee, drie dagen de nieuwe schaatsen onder mijn genezen voeten binden.

De vorst bleef, de wintervoeten bleven ook. Het ijs werd dikker, de knobbels en bulten bleven niet achter. Mijn zere tenen gloeiden, prikten en staken. Het aantrekken van schoenen werd een marteling. Verslagen, met tranen in mijn ogen, zat ik boven mijn weerspannige voeten. Toen mijn moeder me hielp, klemde ik mijn tanden op elkaar, maar mijn heldenmoed legde het af tegen de pijn en ik gilde het uit.

Omdat ik naar school moest, diende er iets op gevonden te worden. In de bijkeuken stonden een paar klompen die mijn moeder en de werkster gebruikten bij het schrobben van ons achterplaatsje. De klompen waren zo groot dat mijn voeten er zonder bezwaar in konden. Met kranten vulden we de rest op.

Het liep al tegen negenen en de andere kinderen waren al lang vertrokken toen ik op weg naar school ging.

'Je redt het wel,' zei mijn moeder, terwijl ze me nakeek.

Haar optimistische prognose leek gerechtvaardigd. Ik kwam inderdaad vooruit. Na een paar honderd meter merkte ik echter dat die klompen, al waren ze met kranten opgevuld, net zo'n pijn deden als schoenen. Van boven schuurden ze en aan alle andere kanten knelden en persten ze. Ik troostte me met de gedachte dat ik niet gewend was op klompen te lopen. Straks zou het wel beter gaan. Maar het ging niet beter. Mijn tempo verlangzaamde en benaderde dat van iemand die over eieren wil lopen zonder ze te kneuzen.

Aanvankelijk had ik het te druk met mijn voeten om te merken wat er op hoger niveau gebeurde. Vooral wanneer ik stilstond, merkte ik dat er een venijnige wind blies die mijn ogen, mijn neus en zelfs mijn onder een ijsmuts verscholen oren teisterde. Mijn kaken waren verstijfd, anders had ik mijn leed wellicht uitgeschreeuwd. Nu schoof en hobbelde ik zwijgend voort, zo dicht mogelijk langs de huizen.

Er was bijna niemand op straat. De kou hield de mensen binnen en degenen die naar fabrieken, kantoren en scholen

moesten, hadden zich al in veiligheid gesteld. Het feit dat ik geen lotgenoten had, was weinig bemoedigend, maar daar stond tegenover dat ik me dood had geschaamd als ik aan de belangstellende blikken van andere kinderen blootgesteld was geweest.

Het liep al tegen tien en toen ik bij mijn school aanbelde. De conciërge schudde zijn hoofd. Ik tilde mijn voeten over de drempel. Hij hoorde het vreemde geluid en keek omlaag, verbaasd en misschien misprijzend. Dit was geen klompen-school. Ik wilde een excuus stamelen, maar mijn kaken leken nog niet ontdood.

'Zet ze maar bij de kapstok,' zei hij.

Ik had zijn advies niet nodig, ik was voldoende op de hoogte van de zeden der klompendragers. Niet zonder moeite werkte ik me uit de houten omhulsels. Als twee stille getuigen van mijn lijden bleven ze achter. Het lijden zelf nam ik op kousevoeten mee de klas in.

Onze goede meester zei: 'Het lijkt me beter dat je eerst je voeten laat genezen voor je weer op school komt.'

Ik waardeerde zijn medeleven niet. Thuisblijven betekende onherroepelijk uit de wereld der schaatsenrijders te worden verbannen.

Die middag hadden we ijsvrij. Ik moest dus doorzetten.

Thuisgebracht door mijn pleegbroertje en een klasgenoot, zonk ik languit op de divan. Na mijn kousen te hebben uitgetrokken, bedekte moeder mijn benen met een deken. Zo, in liggende houding, zou ik me enigszins behaaglijk hebben gevoeld als die schaatsen en het ijs er niet waren geweest. Dat ijs lag kwellend dichtbij, enige meters van onze voordeur, in de gracht. Het gekras van de ijzers drong tot in huis door en ik hoefde me maar een eindje op te richten om een glimp van het gewoel te zien.

Mijn schaatsen waren nog dichterbij. Ik had ze me laten brengen, ik nam ze in mijn handen, de blinkende, splinter-nieuwe schaatsen met het bruine leer en de oranje linten. Omdat ik ze niet kon blijven vasthouden, legde ik ze op een stoel naast de divan en zonk weer achterover. De andere kinderen waren al weg, het was stil in de kamer. Buiten

werd het echter steeds drukker, het gekras, gejoel en gejuich waren niet meer van de lucht. Ik sloeg de deken open en verborg mijn hoofd eronder. Zo, in een vage schemer, begen ik in mijn verbeelding weer aan de tocht op klompen naar school, met gemartelde voeten, door bijna verlaten straten, in een snijdende wind. Allerlei dingen waarvan ik me nauwelijks bewust was geweest, kwamen nu levensgroot naar voren: een akelig klepperend verkeersbord bij de ingang van een smal straatje; een heel klein stukje ijs, als een lichtloos, gebarsten oog, dat ik op het plaveisel had waargenomen terwijl ik even tegen een pui geleund stond; het hoofd van een oude vrouw achter een raam, een hoofd zonder lichaam; en voortdurend het geklos van die klompen in de bevroren verlatenheid.

Tegen het eind van de middag bleek ik verhoging te hebben, zoals dat heette, niet genoeg om me nog vóór de maaltijd naar bed te sturen, maar voor mijn moeder wel genoeg om me direct daarna onder de wol te stoppen. Aan tafel vertelden mijn zusje en mijn broertje uitgebreid over hun eerste schaatsverrichtingen, terwijl ik zwijgend nu en dan een hapje van mijn bord pikte en mijn warme, kloppende voeten als lood aan mijn benen hingen.

Bovendien vond ik het vreselijk tegenover meneer Zilver. Hij had geld, veel geld, betaald om ons een genoeg te doen en nu moest hij horen dat door een paar stompzinnige wintervoeten zijn geschenk aan mij verspild was.

Meneer Zilver verloor bij deze mededeling zijn onverstoortbaarheid niet en zei slechts: 'Wie niet geboren is, heeft er geen last van.'

Die wijsheid kon mij niet opbeuren. Ik was wel geboren en ik had er bijzonder veel last van. Ongetroost ging ik naar bed, met mijn verhoging die nog iets hoger scheen te worden. Ik kreeg het benauwd in mijn koude kamertje, ik sukkelde op klompen over het ijs in onze gracht, zakte erdoor, schreeuwde en moest met sussende woorden en een paar slokken water tot bedaren worden gebracht.

Diep bedroefd viel ik in slaap, verpletterd door de zekerheid dat mij geen ijsvreugde beschoren zou zijn.

De volgende dag begon niet slecht. Ik hoefde me niet met schoenen of klompen te kwellen, want ik bleef in bed, eerst in mijn eigen kamertje, later in de huiskamer, waar de divan tot een bed was omgetoverd.

Ik volgde de raad van mijn onderwijzer op, maar niet van harte, want ik had een onkinderlijke afkeer van schoolverzuim. Gekoesterd worden, het middelpunt van de belangstelling vormen, had echter ook zijn aangename zijden.

Een van de belangstellenden was onze werkster Anna, die de huiskamer al een grote beurt had gegeven, toen ik er die ochtend als patiënt mijn intrek nam. Van haar tien kinderen waren er drie gestorven en bij één dochttertje, een meisje van een jaar of acht, was een paar weken geleden tering geconstateerd. Deze lugubere omstandigheden konden Anna's geestkracht echter niet breken. Ik had haar een paar keer zien huilen, maar dat deed ze opgewekt. Zelfs als haar ogen betraand waren, ging de zon er niet volkomen in onder.

Vandaag hilde ze niet. Ze deed het alleen als de dood in het spel was. Terwijl ze om half elf met mijn moeder een kopje koffie dronk, hield ze zich met mijn wintervoeten bezig. Ze veegde haar mond af met de rug van haar hand en zei: 'Die schuivertjes van jou, daar moet wat aan te doen zijn. Ik dacht van de week al, dat gaat mis.'

'Ik behandel ze met vaseline,' zei mijn moeder alsof ze zich in gebreke gesteld voelde.

'Daar is de heilige Lodewijk al mee behandeld,' zei Anna die een afvallige roomse was. 'Een neef van mij heeft een middel tegen wintervoeten uitgevonden. Hij geneest ze binnen een week en je loopt daarna als een kievit.'

We moesten lachen. Anna schoot weer eens uit haar slof. Maar gezien de pijnlijke situatie waarin mijn voeten verkeerden, kreeg de ernst weer de overhand. Anna moest vertellen wat dat voor een neef was en wat voor een middel. Hij heette Willem Bos, werkte in een zeepfabriek en woonde in een straatje vlak bij de rivier. Een handige jonge vent, altijd bezig met proeven nemen en zo. Dat wintervoetenmiddel was zijn jongste uitvinding. Dank zij de neef liep er al een hele klus mensen genezen rond. Anna had zelf twee genezingen gezien.

'Je kan nooit weten,' zei mijn moeder, nadat Anna de kamer verlaten had.

'Ik wil het graag proberen,' zei ik. 'Als het dan nog maar een week blijft vriezen!'

Binnen een week was de genezing een feit, had Anna immers gezegd. Ik had geen enkele reden om voorzichtig aan te doen. Ik wilde van mijn wintervoeten af, op de schaats en naar school. Motieven genoeg om hoe langer hoe stelliger in Anna's neef te gaan geloven.

Aan het avondeten werd de zaak nogmaals besproken. Vader wilde die man wel laten komen. Meneer Zilver zei: 'Het is natuurlijk kwakzalverij, maar wat doe je eraan?'

Mijn vurige belustheid op de schaatssport maakte van deze koude-douche-achtige opmerking een aanmoediging. Achter Anna's woorden had ik die neef al als een tovenaars zien oprijzen. Wat ik een tovenaars noemde, noemde meneer Zilver een kwakzalver. Het was doodeenvoudig.

Ik moest in die neef geloven. De volgende middag stonden er schaatswedstrijden voor de jeugd op het programma. Mijn zusje en broertje hadden zich bij de groep van de beginners laten inschrijven. Ik had ze graag om hun inbeelding willen plagen, maar schaamte snoerde mij de mond, want ik kon zelf helemaal niet schaatsen en durfde zelfs niet uit het raam te kijken, uit angst dat bij de aanblik van de schaatssers de tranen te voorschijn zouden springen. Die avond, in bed, met weer een schaatsloze dag in het vooruitzicht, leek het er even op dat de tranen het toch zouden winnen, maar het geloof in de neef hield me overeind.

Toevallig liep ik net van de wc naar de huiskamer terug, toen de wintervoetengenezers kwamen. Daardoor zag ik dat hij eigenaars was van een grijze gleufhoed en een donkere overjas. Op zijn neus droeg hij een lorgnet, aan zijn hand een citybag. Ik verdween haastig de kamer in, terwijl mijn moeder de honneurs waarnam. Het was over vijfen en stil in huis, maar buiten ging het feest ondanks de reeds gevallen duisternis onverminderd voort.

De genezer kreeg mijn voeten niet in volle winterbloei te zien. Een paar dagen huisarrest hadden de wonden verzacht en de bulten doen krimpen. Maar de schade was nog groot genoeg om hem een geïmponeerd 'tt-tt' te ontlokken. Zijn

hoofd was bijna kaal en ik had er een onbelemmerd uitzicht op, want terwijl ik op de divan zat, lag hij geknield aan mijn voeten. Zijn citybag stond naast hem. Ik rook een vage zeeplucht, dezelfde lucht die ik tot mijn afschuw moest inademen wanneer ik langs de zeepfabriek kwam. Daar werkte hij en hij raakte zijn beroepsgeur blijkbaar zelfs niet kwijt als hij zijn zondagse pak droeg.

Ondanks dit kleine bezwaar volgde ik zijn verrichtingen met ongeschokte hoop. Hij liet zijn handen langs mijn voeten glijden, alsof hij de misvormingen zorgvuldig wilde aftasten. Even raakte hij een extra gevoelige plaats iets te hard aan, maar ik liet me niet kennen. Hij draaide zich om naar mijn moeder die tegen de tafel geleund zijn onderzoek had gevolgd en vroeg haar om een halve emmer lauw water.

Aan warmwaterkranen waren we nog niet toe, maar in de keuken stond altijd een ketel water op het vuur. De emmer verscheen een paar minuten later en ik moest er mijn voeten in steken.

'Dat is om de poriën open te maken,' lichtte Anna's neef toe. Hij stond op, plantte zijn lorgnet vaster op zijn neus en vroeg mijn moeder of hij zijn colbert mocht uittrekken. Hij hing het kledingstuk over een stoelleuning, maakte zijn manchetknopen los en stroopte zijn hemdsmouwen op. Uit zijn tas nam hij een ronde doos met een grijswitte zalf.

Ik moest mijn voeten uit de emmer halen. De geneeskundige droogde ze voorzichtig met een handdoek. Vervolgens prikte hij met de vingers van zijn rechterhand een klodder smeersel uit de doos en begon mijn voeten met een dikke laag te bedekken.

Terwijl hij hiermee bezig was, kwam meneer Zilver de kamer in, een half uur vroeger dan gewoonlijk. Hij bleef in de deuropening staan, mompelde een excuus en wilde zich terugtrekken.

'Komt u toch binnen,' zei mijn moeder. 'Er gebeuren hier geen geheime dingen.'

'Integendeel,' zei neef Bos die mijn deerniswekkende linkerhiel een extra lik zalf gaf, 'integendeel. Ik ben erg op reclame gesteld.'

'Ik ben tegen reclame,' antwoordde meneer Zilver die vaak zijn afkeer van advertenties had gelucht. Zijn zaak liep zo ook wel.

'Dan zijn we het niet eens,' constateerde de smerende man, nuchter maar vredelievend.

Nu meneer Silber toestemming had om erbij te zijn, wilde hij er vlakbij zijn. Hij posteerde zich naast Bos en keek onderzoekend naar mijn voeten en de doos met zalf. 'Zit er iets bijzonders in die zalf?'

'Voor mij niets bijzonders, voor u wel,' antwoordde neef Bos.

Meneer Silber wilde dat bijzondere wel nader leren kennen, maar de uitvinder gaf geen details. Vermoedelijk bij wijze van schadeloosstelling bukte meneer Silber zich naar de doos. Hij snoof krachtig en zei dat hij de lucht herkende.

De uitvinder omwikkelde mijn voeten met lange repen verbandlinnen. Hij reageerde niet op meneer Silvers opmerking, wat ik heel verstandig vond.

De zalflaag deed mij goed, ik had het gevoel dat mijn voeten in fluweel werden gehuld. Mijn vertrouwen werd groter dan ooit.

Bovendien parelden er zweetdruppels op het gelaat en zelfs op de schedel van de geneesmeester. Hij moest zich sterk hebben ingespannen terwijl ik hem mijn voeten toegestoken hield. Zijn toewijding verdiende een vriendelijker onthaal dan meneer Silvers stekeligheden.

Onze huisgenoot had zich inmiddels al van de zaak gedistantieerd. Hij zat achter de krant en misschien zouden we straks zijn ijzeren gesnurk te horen krijgen.

Maar toen de uitvinder, met de belofte dat hij de volgende dag zou terugkomen, afscheid nam en de aanwezigen groette, liet meneer Silber zijn krant zakken en beantwoordde de groet. Hij bleek volkomen wakker.

Mijn moeder liet mijn weldoener uit. Meneer Silber staarde over zijn krant, alsof hij de bezoeker nog nakeek. Een lok van zijn sluike haren hing op zijn voorhoofd. Zijn lippen bewogen. Al kon ik niets horen, ik wist wat hij daar uitsprak: 'Nog even volhouden, dan gaan we wel kapot.' De woorden hadden geen invloed op mij, ik kende ze al zo lang. Ze hoorden bij ons leven.

Ongewoon was alleen meneer Silvers vroege thuiskomst. Ik begon daar al iets geheimzinnigs achter te zoeken, toen mijn moeder vertelde dat zijn winkeljuffrouw ziek was geworden, de kachel uitgegaan en dat er geen hond meer in de

winkel kwam, omdat het vroor dat het kraakte. En daarom had hij wat eerder dan anders gesloten.

Ik luisterde weer naar het gejoel op de gracht. Het begon af te nemen. Aan de voordeur klonk gestommel. Mijn zusje, mijn broertje, misschien al mijn vader. Meneer Zilver schoof de lok van zijn voorhoofd en verschool zich weer achter zijn krant.

Later, aan tafel, keek ik een beetje ongerust naar meneer Zilvers grauwe gezicht. Een van zijn opmerkingen begon nu pas goed tot mij door te dringen. Hij had de lucht van de zelf herkend. Maar wat had hij herkend?

Ik zou het hem graag hebben gevraagd, maar mijn moeder deed juist aan mijn vader het relaas van de zalving en toonde daarbij geen spoor van wantrouwen. Ze besloot haar verhaal met de woorden: 'Nu maar eens kijken of het spul helpt.' 'Dat spul moet eraf!' zei meneer Zilver kort en krachtig.

We keken allen verbaasd op.

'Het is de lucht van hun nieuwe toiletzeep,' zei meneer Zilver. 'Dat is maar een etiket. De rest is vuiligheid.'

Hij had niet heftig gesproken. Dat had hij nog nooit gedaan en hij zou het waarschijnlijk nooit doen. Kalm had hij de vernietigende term uitgestoten.

'U weet dat ik er iets van afweet. Ik heb in de geneesmiddelenhandel gezeten.'

Dat wist ik. Dat iemand van geneesmiddelen op babykleding kon overstappen, leek me vreemd, maar ik had al lang gemerkt dat er veel vreemde dingen in de wereld waren. Op dit ogenblik was het allervreemdste de samenstelling van het middel dat om mijn voeten zat.

'Volgens mij zit er gips doorheen,' verklaarde meneer Zilver.

Hij nam doodrustig een stuk aardappel op zijn vork. Mijn moeder slaakte een kreet en mijn vader vroeg perplex: 'Gips?'

Meneer Zilver antwoordde, iets minder positief: 'Gips of niet, het wordt steenhard.'

Het fluwelen gevoel in en om mijn voeten veranderde op slag in een prikkeling, een jeuk die het mij onmogelijk maakte stil te zitten. Ik schommelde met mijn benen tegen een tafelpoot aan. De doffe klap tegen het hout en het gekreun dat ik niet kon terugdringen, verergerden de paniek.

In allerijl werd de maaltijd beëindigd.

Mijn moeder wilde dat mijn voeten onmiddellijk werden schoongemaakt. Mijn vader, bedachtzamer, vroeg of er nog tijd was om die man te gaan halen. Hij wilde hem er graag bij hebben.

Meneer Zilver betastte mijn zwaar omzwachtelde voeten, hij kneep er zelfs in. Ik voelde niets, geen fluweligheid, geen jeuk, alleen maar dode zwaarte, alsof die uiteinden van mijn lichaam waren afgestorven. Angstig keek ik naar meneer Zilvers bedaarde gezicht.

'U wilt die man natuurlijk niet voor het hoofd stoten,' zei hij. 'Woont hij in de buurt?'

Ik noemde het straatje bij de rivier. Vader zou hem gaan halen en kon over een half uur met hem terug zijn. Meneer Zilver maakte geen bezwaar. Toch kreeg ik de indruk dat hij de wondergenezer graag voor het hoofd had gestoten, heel hard zelfs, zij het zonder het minste vertoon van opwinding. Om mij gerust te stellen, zei hij: 'Maak je maar niet bezorgd. Er gebeurt je niets.'

Als bewijs van zijn eigen innerlijk evenwicht ging hij met de krant in zijn stoel zitten om een tukje te doen. Ook nu had hij blijkbaar geen enkele reden om wakker te blijven.

De spanning waarin ik verkeerde, belette niet dat ik me, als middelpunt van de belangstelling van vier volwassen mensen, gewichtig voelde.

De andere kinderen werden verre gehouden van het toneel dat voor mij al dadelijk een verrassing opleverde. De figuur die een paar uur tevoren als een heer gekleed de kamer was binnengekomen, verscheen nu in een versleten colbertje en een oude broek. Ook zijn zelfbewustheid vertoonde slijtage. Achter zijn lorgnetglazen had hij een aarzelende blik. Maar in het gebaar waarmee hij zijn citybag op een stoel zette, lag iets vastberadens. Hij mocht dan in de verdediging zijn gedrongen, gewonnen gaf hij zich nog lang niet.

Mijn voeten waren inmiddels uit de dood ontwaakt. Ze jeukten en bezorgden me kwellende en knellende pijnen. Ook meneer Zilver ontwaakte. Hij vouwde zijn krant zorgvuldig op en wierp de bezoeker een knik toe die nauwelijks

boven het vriespunt kwam. De wondergenezer liet zich echter niet bevriezen.

'We zullen eens kijken,' zei neef Bos, terwijl hij zich naar mijn voeten bukte.

Bij die beweging scheurde met een krakend geluid zijn oude jasje onder de oksel.

Door de pijnlijke spanning waarin ik verkeerde, kon er van lachen geen sprake zijn, alleen van schrik, maar ook van een beetje sympathie, alsof Bos niet de oorzaak van mijn onheil was, maar een medeslachtoffer. Hij en de andere volwassenen negeerden het gekraak en de duidelijk zichtbare scheur. Het kostte mij moeite mijn rechtervoet stil te houden toen hij de zwachtels loswikkelde. Het grijswitte gaas glom hier en daar nog vochtig, de rest vertoonde duidelijk de witte sporen van gips.

Een ogenblik zwegen alle aanwezigen, alsof ze door de aanblik verstomd waren.

Neef Bos liet verbijsterd een vinger over mijn voet glijden. Toen mompelde hij: 'Dat begrijp ik niet.' Hij keek bijna smekend naar zijn voornaamste tegenstander, meneer Zilver. Maar die verklaarde kalm: 'Ik begrijp het heel goed. Haalt u die doos maar eens te voorschijn.'

Met moeizaam beheerste gebaren opende de wonderdoener zijn citybag, nam de doos eruit en opende die. De inhoud vertoonde dezelfde verschijnselen als het smeersel op mijn voet.

'Ik moet me vergist hebben,' mompelde mijn medeslachtoffer.

'Dat is mogelijk. In ieder geval moet het spul van die voet af,' zei meneer Zilver genadeloos.

Die middag had ik zweetdruppels van inspanning op de schedel van mijn genezer gezien. Maar de druppels die er nu op glinsterden, kwamen uit een andere bron: ontsteltenis, verbijstering, verslagenheid. Daaraan dacht ik echter niet meer toen het lospellen begon.

Ik had in de afgelopen dagen het een en ander geleden, nu bereikte mijn lijden een nieuwe top. Mijn moeder vroeg of de gipskorsten niet in warm water konden weken, maar meneer Zilver raadde dit af.

Hoe behoedzaam de aanbaksels ook van mijn gewonde huid werden getrokken, iedere beweging bezorgde mij nieuwe

ellende. Onze huisgenoot verrichtte het karwei zelf, nadat de verpletterde Bos terzijde was getreden.

De mannen praatten nog even na, terwijl mijn moeder in arren moede maar weer met haar vaseline aan het werk ging. De pijn zakte.

Bos wilde weggaan. 'Nog een kopje koffie?' vroeg mijn moeder.

Neef Bos bedankte beleefd. Het lamplicht speelde spottend over zijn schedel toen hij, zijn citybag aan de hand, een grote scheur in zijn jasje, de kamer verliet. Hij had maar twee, drie stappen nodig om uit mijn gezichtsveld te verdwijnen, maar in die paar stappen zag ik een verslagenheid zoals ik nooit eerder had gezien.

Toen het niet meer vroom, genazen mijn wintervoeten. Mijn ongebruikte schaatsen gingen in het vet. Meneer Zilver bleef zijn standaarduitspraken trouw. En aangezien hij in één geval gelijk had gekregen, zal hij ook in andere gevallen wel gelijk hebben gehad.

Een tevreden vrijgezel

De zomer duurde dat jaar langer dan met de kalender overeenkwam. Tot een eind in oktober zat ik elke avond op het terras van het half landelijke café Eikengarde. Ik bleef er tot sluitingstijd plakken, meestal als enige overgebleven bezoeker.

Het verkeer op de grote weg was inmiddels verschrompeld tot een enkele auto, fietser of voetganger, schimmen in het donker dat vervuld was van de geur van vermoeide, bijna levenloze bladeren.

De caféhouder was op die avonden ook kelner. Doordat er geen ander gezelschap was, raakten wij op den duur met elkaar in gesprek.

Hij was wat ouder dan ik, begin dertig, al tamelijk kaal, en met een rond, goedmoedig gezicht. Toen het buiten werkelijk te fris begon te worden, leende hij mij een jas en toen ook dit kledingstuk onvoldoende werd, ging ik binnen zitten.

Het holle, uitgewoonde lokaal was op late uren zo doods als een leeg graf. Er hingen wat verkleurde reclameplaten. In het licht van een paar muurlampen vertoonden de houten stoelen en tafels kille glimplekken. 'Het hoeft hier niet beter,' zei Jan Karsen. 'Het is een zomerbedrijf.'

De klok wees twaalf. Hij deed de buitendeur op slot en de lampen op één na uit. Ik trok de geleende jas dicht om mij heen. Karsen droeg een trui die alle kou tegenhield. We dronken koffie, die hij zojuist had gezet.

'Een zomerbedrijf,' zei ik. 'Maar het is bijna winter.'

We zaten in een hoek, vlak bij het buffet. Af en toe schoof er een autolicht langs de ramen.

'Volgende week komt er een kachel,' zei hij. 'Maar het blijft een zaak voor de zomer. Ik houd hem voor mijn eigen plezier open.'

Karsen had driejarige hbs en las boeken van een ander slag dan waarmee horecamensen gewoonlijk hun lege uren vulden.

We spraken over Remarque, Thomas Mann, ook Rilkes *Briefe an einen jungen Dichter*.

Duitsland, nog niet geteisterd door een schrikbewind, had de wereld iets te zeggen. Wij luisterden ernaar en reageerden erop, Jan met rondborstige eenvoud en ik meer geneigd om op hol te slaan. Als ik dat niet vaak deed, kwam dat door die eenvoud van hem. Zelfs na een derde of vierde hartversterking raakten zijn remmen nog niet los en wist ik mijn vurigheid te bedwingen, of liever: hield Jans onverstoortbaarheid mij in bedwang.

Wie was Jan Karsen? De zoon van een caféhouder uit onze stad, zoals ik begreep toen hij terloops over zijn ouderlijk huis sprak. Hij ging er niet nader op in, hij ging nooit op mensen in, behalve als ze in boeken voorkwamen. Soms dacht ik dat dit een soort onverschilligheid was die zich als tolerantie voordeed, maar deze gedachte veronderstelde een veinzende natuur die ik Jan niet kon toeschrijven. Trouwens, wie zich met zoveel belangstelling in het lot van romanfiguren verdiepte, kon niet onverschillig zijn voor wat zich in de wereld vertoonde. Soms had ik het gevoel dat Karsen in literatuur vluchtte om aan de werkelijkheid te ontkomen, dat hij zich met fictieve levens bezighield om niet met echte mensen in contact te hoeven komen. Wat dat betrof was ik in elk geval een uitzondering, want hij begroette mij altijd met de hartelijkheid van een vriend. Van mijn achtergronden wist Karsen niet meer dan wat ik hem had verteld. Dat was weinig, want hij stimuleerde nu eenmaal geen vertrouwelijkheid.

De bomen hadden al lang hun blad verloren, het aantal auto's dat in het donker voorbijschimde, was op de vingers van twee handen te tellen, toen we elkaar beter leerden kennen.

Op een avond bracht ik een meisje mee. Nu was het onderwerp vrouw nog nooit tussen ons aangeroerd. Dat ik met een meisje verscheen, betekende dus een radicale inbreuk op de gewone gang van zaken. Ze had lichtblond haar dat onder de cafélamp als zilver glansde. Haar wangen waren met een heel licht dons bedekt, haar voornaamste attractie in mijn ogen. Bij het strelen langs haar gezicht onderging ik de verrukkelijkste sensaties. Niet dat ik mij daaraan die avond overgaf. Vertoon van innigheid in aanwezigheid van een

derde lag mij niet, zeker niet wanneer die derde Jan Karsen was.

Hij gaf geen blijk van verwondering om de onverwachte uitbreiding van het gezelschap. Hij had een openbare gelegenheid en werd niet geacht zich met zijn bezoekers om andere redenen in te laten dan om hen te bedienen. Jan zat ergens in een hoek te lezen tot ik hem vroeg bij ons te komen zitten. Op zulke verzoeken in te gaan hoorde ook bij zijn beroep. Mijn omgang met dat meisje duurde niet lang. De aantrekkelijkheid van haar dons bleek niet opgewassen tegen haar op mijn zenuwen werkende domheid.

Ik kwam nog een paar maal met haar in het café en noodde telkens de bescheiden Jan Karsen aan onze tafel. Maar het gesprek vlotte niet, onze gebruikelijke vertrouwelijke toon was onmogelijk en een andere toon konden wij niet vinden. Ik kreeg het gevoel dat nu er bijna geen schimmen meer langs de ramen flitsten, wij zelf tot schimmen verdunden. Het haar van mijn gezellin werd een zilveren kap op een levenloos schepsel.

'Geen vrouw,' zei Jan toen ik weer alleen kwam. Hij glimlachte medelijdend.

'Ja, zo iets kan nu eenmaal gebeuren.'

Jan zette een borrel voor mij neer. Ik was die avond laat doordat ik de verhouding net had uitgemaakt. En toch verlangden mijn vingers alweer naar haar dons. Daarom was het goed het glaasje te omklemmen en het met een paar teugen te legen.

Waarover moesten wij het hebben? Bestonden er nog boeken?

Het stelde me gerust dat Jan uit zichzelf weer tegenover me kwam zitten.

'Vrouwen maken alles kapot.' Dat zei hij niet, ik dacht het en ik schreef hem dezelfde gedachte toe, alleen omdat hij zich zo zwaar op zijn stoel liet zakken.

Buiten gierde een felle oostenwind. De grote salamanderkachel snorde luid. Het klonk niet huiselijk, eerder als een venijnig grommen. Ik droeg de pijn om de scheiding in een wereld die zonder alcohol volkomen onbewoonbaar leek.

Toen ik zover opgekikkerd was dat ik de wereld weer met een zekere mate van vertrouwen kon bekijken, merkte ik dat Jan in tegenovergestelde richting was geëvolueerd. Op zijn

gemoedelijk gezicht lag een peinzende, verdrietige uitdrukking. Een paar keer streek hij met zijn hand over zijn hoofd, alsof hij iets wilde wegvagen.

Een torenklok sloeg twaalf.

Jan ging de deur sluiten, iets dat hij op dit uur nooit naliet, ook wanneer het onwaarschijnlijk was dat er nog een klant of een controlerende politiemann zou komen. Het gebaar was de bezegeling van ons vertrouwelijk samenzijn. En zeker vanavond.

Toen Jan zich weer zwaar op zijn stoel liet zakken, zei hij: 'Vrouwen – nee.'

Dat was weinig, maar een begin.

'Gaaf het zonder vrouwen?' vroeg ik.

Hij haalde zijn schouders op. 'Het gaat niet met, het gaat niet zonder.'

Deze Jan Karsen kende ik niet. Dat zijn eenzelligheid een oorzaak had, lag voor de hand, maar doordat ik te veel met mijn eigen zaken bezig was, had ik mij niet ernstig in deze kant van Jan verdiept. Onze vertrouwelijkheid was nooit meer dan een aanzet geweest, een door schroom in bedwang gehouden verlangen. Die schroom viel ook nu nog niet van ons af.

Jan keek langs mij heen en ik voelde me gegeneerd omdat ik hem aankeek. Maar ik kon het niet laten; zijn gezicht boeide mij te zeer.

Niet alleen verdriet, maar ook afkeer en spot las ik erin. Ik zocht naar een woord om hem uit zijn tent te lokken, maar vond niets anders dan een nogal onbeholpen: 'Vertel eens.'

Jan nam zijn half uitgedronken glaasje op en keek ernaar alsof het een waarzeggend kristal was. Toen sloeg hij de inhoud achterover, zette het glas weer neer en zei: 'Ja, ik kan je wel wat vertellen.'

Hij liep weer naar de deur en morrelde aan de sleutel om zich ervan te overtuigen dat hij deze werkelijk al had omgedraaid. Daarbij duwde hij even het gordijn opzij dat voor de deur hing. Er waren ijsbloemen op de ruit, een vlammeende vegetatie.

We schoven onze stoelen dichterbij de kachel. Het leek alsof we op een heel klein eiland zaten, een plek van warmte midden in een koude, donkere zee.

Jan streek weer met zijn hand over zijn hoofd en zei: 'Ik ben

maar een gewone middenstander, dat weet je. Mijn soort beleeft geen bijzondere dingen. Of laat ik het zo zeggen: als er iets bijzonders in hun leven gebeurt, wordt het banaal zodra ze erover vertellen. Snap je?’

‘Ja en nee,’ zei ik. ‘Maar ga verder.’

‘Nou ja, laat ik niet filosoferen. Mijn vader was caféhouder. Hij is het nog. Annies vader was een collega van hem uit onze stad.

Ze zaten in dezelfde vakbond en raakten zo met elkaar bevriend.

Annie en ik waren toen nog kinderen. Ze was een paar jaar jonger dan ik en het heeft een hele tijd geduurd eer ik wat voor haar ging voelen. Kleine jongens laten zich nou eenmaal niet met meisjes in.

Maar toen ik in de hoogste klas van de hbs zat en zij op de huishoudschool, is het tussen ons begonnen. Ik was zestien en zij veertien. We bleven kinderen uit een net milieu, ook al vrijden we zo’n beetje.

Ik dacht nog aan overgaan naar de vijfjarige hbs, maar mijn vader hield het op praktisch werk. En omdat ik volgens mijn vader talen moest kennen, ging ik naar het buitenland. Het werd Duitsland. Vandaar dat ik nog altijd met Duitse boeken om me heen leef. Op lezen was ik altijd verzot geweest, maar dat belette me niet mijn geliefde trouw te schrijven en even trouw te kelneren in de zaken waar ik werkte.

Veel vakantie kreeg ik niet, af en toe een paar dagen tussen twee banen in. Dan ging ik naar huis en we hadden het goed samen, altijd in het nette of wat daarvoor doorging.

In Duitsland was van alles gaande: de inflatie nauwelijks achter de rug, politieke ruzies en vechtpartijen, werkloosheid, allerlei seksueel gedoe. Ik las erover in de krant en in boeken, maar het bleef bij lezen. Ik bedoel: ik stond buiten het gewone leven, ofschoon ik in mijn werk genoeg mensen ontmoette.

Ik hoorde in Duitsland niet thuis, ik was en bleef Hollander. Misschien, ik weet het niet, zou het anders geweest zijn als ik in Holland geen meisje had gehad. Of misschien leef ik liever in boeken dan in de werkelijkheid.

Tot m’n eenentwintigste ben ik in Duitsland gebleven, nog lang niet oud, maar in elk geval meerderjarig. Iedereen zag me trouwens voor ouder aan. Ik had al niet veel haar meer

en ging rustig m'n gang. Echt een jongen die zijn weg wel weet. Mijn ouders voelden er niet voor dat we al trouwden, maar die van Annie hadden geen bezwaar. Een dochter zie je nou eenmaal liever gauw onder de pannen dan een zoon. Bovendien kocht haar vader wel eens bedrijven in onze branche om ze daarna weer van de hand te doen. Hij had net een lunchroom gekocht en daar wou-ie ons wel inzetten. Toen het er zo voorstond, had mijn vader ook geen bezwaar meer en zo trokken we, getrouwd, de lunchroom in.

Je kent de straat wel, dicht bij de tramremise. Er staan bijna altijd wagens te wachten, er is allerlei gerij en geloop. Een goed punt dus voor koffie of een biertje.

Ik was blij dat ik weer in Holland was, ik was blij dat ik getrouwd was. We waren beginnelingen in de liefde, maar dat hinderde niet. Kortom, we leefden er prettig op los.

Ik hoef er niet verder op in te gaan, maar er bestond eenvoudig geen andere vrouw voor mij.

Er was nòg een vrouw in huis, een inwonende serveerster. Ik had haar in Duitsland ontmoet, waar Hilde ook in ons vak werkte. Ze wou graag naar Holland en vroeg of ik geen baan voor haar wist. Dat kwam dus allemaal mooi uit. We hadden het plezierig, de zaak liep goed, er was geen vuiltje aan de lucht. Drama's speelden zich in boeken af, niet in het dagelijks leven, tenminste niet in het mijne. Ik had het druk met de zaak, er moest hier en daar wat veranderd worden, kleine verbouwingen en zo. Dat gaf wel eens moeilijkheden, maar het was precies wat ik nodig had.

Ik had eigenlijk alleen maar vrienden, want ik was jong en gelukkig.

In Duitsland had ik me altijd min of meer een buitenstaander gevoeld, hier leefde ik als een vis in het water. Vrije tijd was er nauwelijks bij, je weet hoe dat gaat in ons vak, maar m'n werk was m'n plezier en tussen de bedrijven door zag ik nog kans wat te lezen. Of in bed, soms tot diep in de nacht. Annie sliep dan al lang, die had geen behoefte aan geleerdheid. Voor haar hadden boeken met geleerdheid te maken, al las ze af en toe een flutromannetje. Ik had daar geen bezwaar tegen, ik had haar getrouwd zoals ze was. Lezen onder een bedlampje, met een slapende vrouw naast je, is verrukkelijk. Dat was het toen voor mij tenminste. Annie werd nooit wakker als ik mijn boek weglegde en het licht uitdeed.

We vonden elkaar de volgende morgen terug, soms vroeg genoeg om nog wat te vrijen. Dan leek het net alsof – hoe zal ik het zeggen? – ja, alsof ons huwelijk weer begon.

We waren ongeveer een jaar getrouwd, toen ik een keer op reis moest. Mijn schoonvader, altijd tuk op zaken, had in ons vakblad gelezen dat er ergens in het noorden van het land een mooie lunchroom-inventaris te koop was. Hij dacht dat het wel wat voor ons kon zijn, omdat onze spullen eigenlijk aan vernieuwing toe waren. Hij had er zelf op af willen gaan, ten slotte was het zijn bedrijf, maar hij kreeg griep en daarom moest ik erheen.

Het was ver weg en ik kon de spullen pas aan het eind van de middag bekijken, dus ik rekende op een nacht van huis. Ik had een flinke pil bij me, ik bedoel een dik boek, *Der Zauberberg*, waarin ik zowat halverwege was. Het klinkt natuurlijk idioot, maar het idee een nacht van huis te zijn zat me een beetje dwars. We leefden zo dicht bij elkaar, haast als Siamese tweelingen.

Annie scheen dat ook zo te voelen. Ze omhelsde me alsof ik naar Amerika vertrok en gaf me allerlei wenken voor onderweg – niet op de tocht zitten, opletten waar ik moest overstappen en nog veel meer, alsof ik een kleine jongen was. Dat hinderde me niet, integendeel, ik voelde me er heerlijk bij.

De reis verliep vlot, al moest ik tweemaal overstappen en was ik één keer bijna blijven zitten, zo had Thomas Mann me te pakken.

De rest van de dag verliep bijzonder aangenaam, al zat ik niet meer bovenop de Zauberberg. Op de Groninger klei was het ook goed leven, merkte ik. De man die de spullen te koop had, was bepaald geen stugge noorderling, maar een vlotte kerel met wie ik snel tot zaken kon komen. Hij had een auto en moest die avond nog naar Amersfoort. Ik kon zover meerijden. Dat scheelde me een nacht logies.

Onderweg aten we samen en als hij niet had moeten rijden, zouden we heel vrolijk zijn geworden. Nu bleven we binnen de perken. Toch werd het laat, maar het was een mooie zomeravond met volle maan, bijna een feestverlichting, een reusachtige lampion.

Zo iets denk je natuurlijk alleen als je een glaasje op hebt. Die feestelijke stemming duurde nog voort toen ik om onge-

veer half één in de nacht het station van onze stad uit stapte. Ik was niet in een uitbundige stemming, maar bedaard, gelukkig.

De laatste tram was al weg, ik moest naar huis lopen, een klein half uur, maar ik was jong en gezond.

Alles was goed en toch was alles vreemd. Waar zat dat vreemde in?

Ik was niet helemaal mezelf, ik had het gevoel dat ik ook buiten m'n lichaam bestond, dat ik overal was, in de huizen, in de bomen, in de straatstenen. Het was of me van overal iets tegemoet kwam, een stroom die door me heenging, een soort elektriciteit.

Het laatste stuk van de weg liep ik te neuriën of te zingen. Ik kwam bij huis aan. De zaak was natuurlijk al gesloten. Ik maakte de deur van het bovenhuis open en liep zacht de trap op.

Annie mocht niet wakker worden. Dat verwachtte ik ook niet, want als ze eenmaal in slaap was gevallen, werd ze nooit voor de volgende morgen wakker.

Boven, in de gang, moest ik goed opletten omdat er juist verbouwd werd en er spullen rondslingerden. Door die rommel kon de deur van onze slaapkamer niet helemaal dicht, maar moest op een flinke kier blijven staan. Er viel een lichtschijnsel door. Ik dacht: ze heeft vergeten het bedlampje uit te doen vóór ze in slaap viel.

Toen keek ik naar binnen en zag ik iets waarvan ik geen idee had. Iets dat voor mij eenvoudig niet bestond. Misschien moet ik gewoon zeggen dat ik m'n ogen niet geloven kon – maar dat was het toch niet precies.

Het bed was opengeslagen en Annie lag erop, met Hilde, onze serveerster, tegen zich aan. Ze waren naakt.

Hilde lag met haar rug naar me toe, Annie kon ik in haar gezicht kijken. Het straalde zoals ik het nog nooit had zien stralen.

Ik heb je verteld hoe gelukkig ik me op weg naar huis had gevoeld. Misschien kwam het daardoor dat ik eventjes de kluts kwijtraakte. Het was logisch geweest als ik, toen ik die vrouwen daar zag, me ongelukkig of woedend had gevoeld. Maar ik kon niet zo gauw de stemming loslaten waarin ik thuis was gekomen. En die werd nog versterkt toen ik Annie zo intens gelukkig zag.

Het was een krankzinnige ervaring. Je gelukkig voelen – terwijl je je leven ineen ziet storten, terwijl je de grond onder je voeten voelt wegzakken.

Misschien was het liefde, maar dan een volslagen absurd soort liefde, dat zich alles laat welgevalen als de geliefde maar gelukkig is.

Die verwarring duurde hoogstens een minuut. Toen kwam er een verdoving over me, een schemering.

Ik liep door naar Hilde's kamer, trok m'n schoenen uit, m'n jasje en m'n broek, en liet me op het bed vallen.

Opeens was ik doodmoe. Ik dacht nog: niet denken. Maar dat hoefde al niet meer, want ik viel als een blok in slaap.

De volgende dag begon met een gil die door mijn slaap sneed. Ik keek op en daar stond Hilde, met alleen een hemd aan, haar haren los, haar mond wijd open. Ik voelde me verlamd. Hilde vluchtte haar kamer uit alsof ze een spook had gezien. Daar kwam het ook op neer, want het laatste dat die vrouwen verwacht hadden, was dat ze mij daar zouden vinden.

In de andere kamer hoorde ik luid praten, daarna schreeuwen. Het had iets van een getier van onaardse wezens.

Ik wist heus wel dat er liefde tussen vrouwen bestond, maar ik had daar nooit over nagedacht, het hield geen verband met mijn wereld, het was een verschijnsel bij anderen. Zulke dingen pasten niet bij dat gelukkige bestaan van mij.

Van het ene ogenblik op het andere sloeg mijn stemming om. Ik kreeg de pest aan al die rare gevoelens van toen ik naar huis ging en toen ik Annie zo zag liggen. Ons oude leven was voorbij en dat moest ze weten.

Ik stapte Hilde's bed uit, nog half gekleed, zoals ik in slaap was gevallen. Door de deur, die Hilde had laten openstaan, kwam Annie binnenwankelen, een hoopje ellende, in tranen, haar hoofd op haar borst, met verwarde haren. Ze drukte zich zo heftig tegen me aan dat ik terugviel op het bed. Ik dacht: het is uit, het is voorbij.

Misschien had ik anders gereageerd als ze me met een vent bedonderd had. Wat ze nu gedaan had, kon ik niet verwerken, ik kon het eenvoudig niet. Ik duwde haar van me af, ik zei: 'De zaak is van jou, van je vader. Ik heb hier verder niks te zoeken.'

'Jan, toe, luister nou,' smeekte ze, maar ik was de kamer al uit, ging m'n spullen bij mekaar zoeken en een koffer pakken. Al die tijd vertoonde Annie zich niet, Hilde evenmin. Pas toen ik de trap naar buiten wilde afgaan, kwam ze me achterop. Ze huilde niet meer. 'Je komt terug, Jan,' zei ze. Ik haalde m'n schouders op en liep de trap af.

Ik zei m'n ouders dat het uit was met Annie en dat ik er verder niet over wou praten.

Mijn vader en moeder waren enorm geschikt en slikten hun nieuwsgierigheid in, al kwamen ze op den duur wel wat te weten. Maar dat ze precies aan de weet zijn gekomen hoe de vork in de steel zat, geloof ik niet. Ze hebben in elk geval nooit laten merken wat ze precies wisten. Eigenlijk logisch, want wat die vrouwen hadden uitgespookt, lag van hen even ver af als van mij. Trouwens, seksuele dingen kwamen nooit aan de orde, die bleven achter de slaapkamerdeur.

Daarna leek alles weer zo'n beetje te gaan. Ik stond voorlopig bij m'n vader in de zaak.

Maar na een dag of tien kon ik op een ochtend m'n bed haast niet uitkomen. Het was of ik met touwen werd vastgehouden, ik moest me letterlijk losrukken. Maar toen ik op m'n benen stond, leek m'n lichaam van lood. Ik kon me amper bewegen. Ik wou me ertegen verzetten, maar dat lukte niet al te best, ik strompelde maar wat, ik kon m'n gedachten niet bij mekaar houden – ik was een wrak.

M'n moeder liet de dokter komen en die zei: rust nemen, als ik er zin in had een wandelingetje maken, weinig lezen, naar de bomen kijken en naar de vogeltjes luisteren. Naar buiten dus, en dat stukgelopen huwelijk verwerken, want daar ging het om.

Ik geloof niet dat me dat ooit gelukt is. Begrijp me goed: de schrik, de pijn en wat er in het begin nog meer aan te pas kwam, zijn verdwenen. Maar de hele ervaring, de ontmoeting met iets waarvan ik geen idee had, heeft me nooit echt losgelaten. Daar leef ik nog mee en dat zal ik wel tot m'n laatste dag moeten meedragen.

Ik ben gaan rusten, in een pensionnetje op de Veluwe. Ik telde er eerst de knopen aan m'n jasje, toen de bloemen op het behang, ten slotte de bladeren aan de bomen. Een dokter gaf me pillen, zodat ik kon slapen, maar dat was ook niet de oplossing, want Annie verscheen in al m'n dromen.

Ik ging terug en zei tegen m'n vader: 'Geef me een zaak, niet helemaal buiten, maar ook niet helemaal in de stad.' Van daar dat ik hier zit als een tevreden vrijgezel.

Niet dat er nooit een vrouw is komen opdagen – een serveerster die wel wat in me zag of zo maar een jongedame die hier een kop koffie dronk. Een paar keer heb ik gezegd: 'Ik vind je lief, maar trouwen is er niet bij.' Dat was soms een bezwaar, soms niet en dan gingen we samen de koffer in, maar daar bleef het bij.

En dan was er nog iets. De echtscheiding. Die sleepte zich maar voort, want Annie probeerde via m'n vader ons huwelijk te lijmen. Ten slotte nam ze een advocaat, een jong kereltje.

Die stond op een dag voor m'n neus en zei dat-ie er graag spoed achter wou zetten. Ik maakte een grapje en zei: 'Advocaten houden anders meer van traineren.' 'Ik niet,' zei die knaap, 'ik wil zelf met haar trouwen.'

Ik keek hem aan, een bleke jongen met een bril en een keurige spraak. Ik dacht dat hij ook een grapje maakte en begon te lachen. Hij moest toch precies weten wat er gebeurd was en dat vertelde ik hem ook.

'Ja, ik weet er alles van,' zei hij. 'Als er nou destijds een andere man in het spel was geweest, zou het voor mij heel anders liggen. Maar zo'n vriendinnetje...'

Ik voelde m'n hart even stilstaan. Het was of m'n wereld voor de tweede keer een opdonder kreeg. Ik kon nauwelijks nog een woord uitbrengen, tekende een stuk dat-ie me voorlegde en beduidde hem te verdwijnen.

Ik zie nog z'n ongelukkig gezicht. Bijna het gezicht van Annie zoals ik haar die avond had betrapt.

Ik kon niet lachen, ik kon niet huilen, ik ben gewoon maar weer aan het werk gegaan. En dat heb ik tot op de dag van vandaag volgehouden. Dat is de hele geschiedenis, geen verhaal om op te schrijven, zou ik zeggen.'

De stormpaarden

Er was eens een man die veel had nagedacht. Er waren in de wereld allerlei dingen die hij niet kon verklaren. Ondanks al zijn nadenken, vond hij op hoge leeftijd dat hij nog niet erg wijs was geworden. Hij had de zon gezien, de maan en de sterren. Hij had in de vroege morgen de wereld zich langzaam uit wolken van nevel en dauw zien bevrijden. En 's avonds had hij aan de verre einder de zon zien wegzinken als een gloeiende bol.

Telkens weer waren dat wonderen voor hem geweest.

Veel mensen zijn anders. Die raken aan alle wonderlijke dingen zozeer gewend dat ze die als heel gewoon gaan beschouwen. Maar ze waren niet gewoon, dat wist de oude man heel stellig. Ze waren niet gewoon en ze zouden het ook nooit worden.

Vóór ik doodga, zou ik toch meer willen weten! dacht de man.

'Dat kan,' zei een stem.

Voor hem stond een gestalte die van het hoofd tot de voeten een helder licht uitstraalde. Was dat een mens? Een droomfiguur?

'Vrees niet,' zei de stralende gestalte. 'Ik doe geen kwaad. Ik ben de engel die naar heel aandachtige mensen wordt gezonden. Mensen die een leven lang bewezen hebben dat ze de wonderen van de wereld niet achteloos voorbijgaan. Er komt een tijd dat zulke mensen moe zijn van al hun verwondering. Dat ze niet meer weten wat ze moeten beginnen met de vragen die ze altijd gesteld hebben en waarop ze nooit antwoord hebben gekregen. En om die mensen te belonen voor hun geduld, kom ik naar ze toe. Dan mogen ze iets zien dat ze in de vele jaren van hun leven nooit eerder gezien hebben. En ze mogen zelf zeggen wat ze willen zien.'

De oude man wist niet of hij blij of bedroefd moest zijn. Er was zoveel dat hij wilde zien en hij mocht maar één ding wensen.

'Ik weet het niet. Ik heb veel gedroomd in mijn leven, ziet u. En het zou best kunnen zijn dat ook deze wens maar een droom is. Maar dat is niet het ergste, want ik ben nu op een leeftijd gekomen waarop droom en werkelijkheid er weinig meer toe doen.'

'U moet niet te veel praten,' zei de engel, 'anders gaat het geschikte ogenblik voorbij. Wat ik u laat zien, zal echt zijn, want ik neem u mee waarheen u maar wilt.'

Het was avond en windstil.

De oude man keek langs de stralende gestalte naar zijn tuin, die baadde in zacht maanlicht.

Mijmerend sprak hij: 'Wie weet hoe gauw die stilte daarbuiten voorbij is. Er kan plotseling wind opsteken, storm zelfs. Hoe is dat toch mogelijk?'

'Is dat uw vraag?'

'Ja, ik zou graag willen weten waar de wind vandaan komt en waarheen hij gaat als het weer stil wordt in de natuur. Zo iets wonderlijks als de wind is er eigenlijk niet.'

Dat zei hij omdat hij juist aan de wind dacht. Had hij op dat moment aan het licht gedacht, of aan de jaargetijden, of aan eb en vloed, dan had hij die verschijnselen zeker net zo wonderlijk gevonden.

Opeens was de man niet meer in zijn kamer, maar in een eindeloos grote wei.

Daar graasden paarden met een donker glanzende huid. Hoeveel? De oude man wilde ze tellen, maar raakte al spoedig de tel kwijt. Het moesten er duizenden zijn. Ze hadden lange, sierlijke staarten en hun nek was naar de grond gebogen, waar ze het malse gras uitrukten. Mals gras? Het was méér dan mals, het was zacht als fluweel. Dat voelde de oude man aan zijn voeten.

Deze wei en deze paarden herinnerden hem aan wat hij vroeger had gezien, maar ze waren oneindig fijner en mooier. Zoals wanneer je een gewoon glas vergelijkt met een kristallen bokaal die de schittering van de zon opvangt en weerkaatst.

De stralende gestalte liep voor hem uit.

'Waar zijn we hier?' vroeg de man. Alles was zo indrukwekkend dat hij niet luid durfde spreken.

'Dit zijn de hemelweiden,' antwoordde de engel. 'En dat zijn de stormpaarden van de stormoverste.'

Nu was de man zo oud geworden, maar hiervan had hij nog nooit gehoord. Stormpaarden! Ach, wat wonderlijk! Het leek wel of hij bij elke stap die hij deed op een nieuw raadsel stuitte.

Hij wilde meer vragen, maar de engel legde de vinger op de mond; de stilte mocht niet verstoord worden.

De paarden keken niet op of om. Het scheen dat hun voedsel het enige was waarin ze belang stelden.

Hoe lang de oude man ook liep, hij werd niet moe.

Op deze hemelweiden scheen vermoedheid onbekend te zijn. Hij voelde zich jong en krachtig en bewoog zich zonder enige inspanning voort.

Toen hij omkeek, merkte hij dat ze al een enorme afstand hadden afgelegd. En nog steeds scheen er geen einde te komen aan de weidevlakten. De zon, die hoog aan de hemel stond, schoot niet op. Was het hier altijd dag? Hij wilde het zijn begeleider vragen, maar bedacht dat hij moest zwijgen. Een hoog gebouw doemde voor hen op. Vreemd dat hij het niet eerder had gezien! Was het soms uit de lucht komen vallen? Het gebouw stond stevig midden in de weidegrond.

Het was een toren van norse, donkere stenen.

Onwillekeurig huiverde de oude man.

Zonder iets te zeggen ging de stralende engel door een kleine deur de toren binnen. De oude man volgde hem. De schittering van de engel werd minder, het licht gloeide nog maar zachtjes en doofde toen uit.

'We gaan naar boven,' zei de engel. Zijn stem klonk zwaar. Dat kwam doordat ze in een holle, hoge ruimte stonden, waarin het geluid door de muren werd teruggekaatst.

'Ik ben een beetje bang,' zei de oude man. 'Ik vind het wel mooi, heel mooi zelfs. Maar het is allemaal zo vreemd.'

'Ja, daar hebt u gelijk in,' zei de ander. 'En als u erg bang bent, wil ik u wel terugbrengen. Er is nu eenmaal niets aan te doen: wie de dingen goed wil onderzoeken, doet wel eens angstige ontdekkingen. Maar u hebt er immers zelf om gevraagd.'

'O ja, ja, natuurlijk. Maar kom ik weer in mijn huis terug?' De engel glimlachte. 'Ik heb u toch gezegd dat ik geen kwaad doe. U komt weer terug in uw oude omgeving.'

Ze beklommen een wenteltrap. Het lopen ging hier even gemakkelijk als op de wei. Ze schenen naar boven te zwe-

ven. Af en toe kwamen ze langs een klein raampje dat uitzicht gaf op de hemel en de eindeloze vlakke daaronder. De oude man kreeg het gevoel dat hij geen mens meer was, geen sterfelijk wezen, maar een schepsel dat ver boven de aarde leeft en alle dingen overziet.

De stilte die beneden had geheerst, verdween geleidelijk. Steeds meer zwol het gieren van de lucht om de toren aan. Eerst leek het op het klagen van kinderstemmen. Toen werd het snerpnd als het jammeren van katten in een voorjaarsnacht. Maar ook dit veranderde: het werd doffer en angstiger, als het geluid van sterke mannen die in een mijn opgesloten zitten en om hulp roepen. Ook dit geluid veranderde. Het werd gillend en bezeten, als het gieren van de Mexicaanse hond door een verkeerd afgestemd radiotoestel.

De oude man klappertandde. Hij trok zijn begeleider aan de zoom van diens mantel. Omdat hij zich in het lawaai niet verstaanbaar kon maken, legde hij zijn handen op zijn oren om te laten zien dat hij dit kabaal nauwelijks kon verdragen. De engel glimlachte en wees geruststellend met zijn vinger naar boven.

Maar de man moest nog enkele beproevingen ondergaan. Er kwam eerst een zee van geluid, alsof met duizenden grote hamers op aambeelden werd geslagen. Het bonkte en daverde alsof de wereld verging. Viel de toren niet om? Werden de klimmers niet van de trap geslingerd en verpletterd op de vloer die ergens diep onder hen moest liggen?

Er was nog meer. Een leger van ijzeren wagens scheen van alle kanten op te trekken over hobbelige, met keien bestrate wegen. Ze botsten op elkaar, verwarden zich, braken en sloegen in stukken. Schoot daar niet een rij vonken door de ruimte?

Het hart van de oude man stond bijna stil. Het kon de strijd tegen dit geweld niet aan. Hij dreigde neer te zinken op de treden van de trap. Toen keerde zijn begeleider zich om en fluisterde aan zijn oor: 'We zijn er bijna! Houd moed!'

En inderdaad, het rumoer stierf weg en maakte plaats voor een bijna zichtbare en tastbare stilte. Als een strak, wit vlies lag die stilte om hem heen. Maar ook dit was benauwend. Waar was hij? Boven alle klanken, winden en stormen?

De engel klopte aan een deur en opende die. Ze betraden een ronde kamer, geheel door glas omgeven.

Daarbuiten was niets dan lucht en nog eens lucht.

In de kamer stond een grote tafel en daarachter zat een man met lange, grijze lokken en zware, borstelige wenkbrauwen. Er liepen duizend groeven en rimpels door zijn gelaat. Zijn donkere ogen keken de bezoekers vriendelijk aan, maar de oude man voelde zich allesbehalve op zijn gemak. Hij keek naar de grote handen van de vreemde. Ze lagen zwaar op de tafel, als blokken hout.

'Windoverste,' zei de engel, 'ik breng hier een man mee die zijn leven lang naar de wonderen van de wereld heeft gekeken. Hij is bijna aan het einde van zijn dagen en nu wil hij graag een blik slaan in de geheimen van uw rijk.'

'Gaat u zitten,' zei de overste en hij wees naar een stoel.

Toen schraapte hij zijn keel en keek de oude man scherp aan. 'Ik kan aan u zien dat u een moeilijke tocht achter de rug hebt. Maar u krijgt nog veel meer merkwaardige dingen te zien. Er zijn goede en boze krachten, maar in wezen zijn ook de boze krachten goed. Als de mens maar leert begrijpen dat alles in deze wereld er voor zijn bestwil is.'

'Ja,' antwoordde de oude man, 'dat alles meende ik al begrepen te hebben. Maar u zult moeten toegeven dat een zwak, nietig schepsel als de mens soms angstig wordt, ondanks zijn geloof aan het goede.'

De windoverste streek door zijn zware haardos. 'U kunt nog kiezen,' zei hij. 'Of alles zien òf terug.'

'Alles zien!' riep de man uit.

Opeens stroomde er een vreemde kracht door hem heen. Hij wilde het geweld van de stormen trotseren, er een kort ogenblik in leven. En al ging hij eraan te gronde, wat hinderde dat? Hij was al zo oud. Maar de engel keek hem weer aan met die geruststellende glimlach. De laatste vrees verdween uit het hart van de oude man.

De overste stond op. En terwijl hij dit deed, scheen de omgeving te veranderen. Groot en donker rees zijn gestalte in het hoog boven de aarde gelegen vertrek. Hij schudde zijn hoofd, zijn haren wapperden. Een windvlaag snelde langs de muren van glas.

Toen spreidde hij zijn armen uit, met vlakke handen, alsof hij luchtmassa's van zich af duwde. De ramen rinkelden zachtjes. Hij ademde diep in, bolde zijn wangen en blies de lucht krachtig uit.

Nu verdwenen de tafel, de kamer, de toren. Met grote snelheid zweefden de overste, de engel en de oude man door de lucht. Onder hen lagen de weiden, waarin de paarden nauwelijks te onderscheiden stipjes waren. De engel bleef dicht naast de oude man. Vóór hen wierp de windoverste zijn mantel wijd open. De mantel scheen te groeien en bedekte met zijn donkerheid de velden van de lucht.

'Lichte windgeesten!' riep de overste met sterke stem. En dadelijk begon het lichte gieren dat de oude al had gehoord toen hij de toren beklom. Maar nu hóorde hij niet alleen, hij zag ook. Kleine paarden, veulens leken het, kwamen opgestormd uit de diepte. En op de rug van elk zwart, glanzend dier zat een witte gedaante die het paard bij de manen stuurde. Die zonderlinge ruiters, diep voorovergebogen, maakten het gierende geluid. Het was als een zweepslag waarmee zij hun dieren tot grotere snelheid aanzetten.

Al rennend verenigden zij zich tot een stoet, een leger, dat in één richting optrok. Voort joegen zij naar de einder. De lucht joeg mee, zwarte muren van wolken. Soms schoten ze plotseling een eind omhoog; dan weer doken ze omlaag en schenen zich op de aarde te willen storten. Ja, daar kwam de aarde weer te voorschijn. Daar stonden de huizen, de dorpen, de steden. Angstig weggescholen, leek het, als men ze zo vanuit de hoogte bekeek.

De paarden schoten over de daken, door de straten, soms vlak langs de grond. Maar geen mens zag hen, al voelde menigeen het waaien en zei: 'Hé, er steekt wind op!'

De bomen begonnen te trillen en te ruisen. Hier en daar dwarrelden bladeren neer en het stof van de wegen wolkte omhoog.

Het was mooi en indrukwekkend, die rennende kudde paarden te zien en de bewegingen die ze in de lucht en op aarde veroorzaakten.

Na een poosje verloor de oude man de dravende dieren uit het oog. Ze verdwenen sneller dan ze gekomen waren, vervaagden tot kleine, donkere punten en losten ten slotte op in de horizon.

Maar reeds had de stormoverste een nieuw woord gesproken.

'Sterke windgeesten!' klonk het uit zijn mond.

En daar kwamen weer duizenden donkere paarden aan. Maar nu sterker en forser gebouwd, met snuivende kop en lange, ranke poten. Ze trappelden door de ruimte, stieten dwars door de jagende wolken, stortten zich in boomkruiden en snelden weer omhoog. Op hun rug zaten donkergrijze gestalten, breedgeschouderd, die bliezen en bulderden.

'Wat een storm!' zeiden de mens, doken diep weg in de kraag van hun jas en trokken hun hoed in de ogen.

De sterke stormpaarden rukten takken van de bomen, sleurden hoeden mee, gooiden vuilnisemmers om en haalden andere ondeugende streken uit. Soms sprong een groep op een snel drijvende wolkbank, raasde eroverheen, trapte er deuken in en scheurde er stukken af die als felle regenbuien neervielen. Ook het water van zeeën, meren en plassen vergaten ze niet. Ze joegen het op tot schuimende golven die donker glinsterden onder de zwarte lucht. De zee nam het gejoel van de stormruiters over, bruiste en daverde en stortte zich op het strand alsof ze dat geheel wilde verzwelgen. En op elk van de ontelbare golven reed een paard. Maar ook daarboven, tot ver in de hemel, galoppeerden de paarden.

De oude man kon zijn ogen niet verzadigen. Hij was niet bang meer, maar hij kon het alles toch niet zonder beven gadeslaan. Hoe vaak hij ook door storm en noodweer was gegaan, hoe dikwijls hij had gehuiverd onder de woedende vlagen, nu hij dit zag, tot in de diepste diepten, werd het nog veel ontzagwekkender en beklemmender. Groter geweld kon niet bestaan, dacht hij.

Het leek alsof de stormoverste zijn gedachten raadde, want hij beval: 'Zeer sterke windgeesten!'

En zie, de kudde werden opgejaagd en verdreven door nog sterkere, nog imposantere dieren. Onder en tussen de wolken stoven de legers weg, de horizon tegemoet, op de voet gevolgd door de nieuwe massa's. Het waren paarden met brede, gewelfde borsten en zware poten, ruig van haar. Hun lichaam stond gespannen van kabelsterke spieren, die zich aftekenden van de zware kop tot de lange, dikke staart. 'Bombombom!' klonk het waar ze draafden. Er stond schuim op hun bek, hun grote gele tanden kwamen af en toe bloot, het zweet liep in stralen van hun huid. En op hun rug zaten ruiters in pikzwarte mantels die wijd uitwaaierden en

de hele breedte van de hemel bedekten. De golven stegen tot huizehoogte, barstten uiteen, stortten zich op andere golven en vormden zo weer nieuwe.

Bulderen, gillen, krijten vervulde de ruimte, zodat een gewoon mens horen en zien zou zijn vergaan.

Maar de oude man mocht horen en zien. Hij pakte de hand van de engel aan zijn zijde. Hij kon niet zonder die aanraking in dit vreselijke geweld.

De engel en de windoverste schenen dat geweld nauwelijks iets bijzonders te vinden. Zij suisdan met de kudde mee alsof zij op een plezierreisje waren. Ze knipperden niet met hun ogen toen de paarden door de bossen stoven, bomen ontwortelden, dieren naar schuilhoeken joegen, korenvelden platbleezen, schoorstenen van huizen rukten, ja hele daken in hun onstuimige vaart meenamen. Ze schenen geen medelijden te voelen met de mensen die angstig in hun huizen wegdoeken. Zelfs het lot van de schepelingen op de onherbergzame zee schenen ze zich niet aan te trekken. En toch waren daar vele grote en kleine schepen die met moeite optornden tegen de wilde golven. Hier werd een roer stukgeslagen, daar werden netten vernield, elders werd een scheepje op het strand geworpen.

De oude man kon dit alles niet onbewogen aanzien. Tranen drongen hem naar de ogen. Hij had om hulp willen roepen voor die arme mensen, maar wat kon zijn stem tegen het geweld van de storm? Hij rukte aan de arm van zijn metgezel. Maar die schudde het hoofd alsof hij wilde zeggen: 'Je hebt nu eenmaal alles willen zien.'

De oude man smeekte: 'Heer, laat de storm overgaan! Het kan toch niet Uw wil zijn dat de mensen zo lijden!' Maar zijn gebed werd niet verhoord. Integendeel, het geweld werd nog tomelozer. De stormoverste stond plotseling stil, recht overeind in de ruimte. Links en rechts, boven en onder hem daverden de legers van de paarden. De heerser der winden leek groter geworden. Zijn donkere ogen schoten vuur. Zijn armen stak hij als balken door de zaal van de wereld. Hij haalde diep adem, hief de armen naar de hemel en riep boven het geweld van de storm uit: 'Or-kaan-gees-ten!' Langzaam en dreigend stiet hij het woord de wereld in.

Wat er toen gebeurde, overtrof al het voorafgegane. De paarden die de oude man tot nu toe gezien had, zou hij op

aarde ook hebben kunnen zien. Ze waren sterk en prachtig, beheerst en onstuimig. Maar ze gingen het voorstellingsvermogen van een mens niet te boven.

Nu echter kwamen er dieren die op grote, zwarte gebouwen in de vorm van paarden leken. Hun romp was zo groot als een oceaanschip, hun poten waren zo lang als een mast. In hun opengesperde neusgaten kon een volwassen man zich verbergen. Hun staart zwaaide als een groot, zwart vaandel. De reusachtige paarden stampten en traptten door de wereld. Ze deden de wolken neersuizen en opveren in de ruimte. En ze werden bereden door gestalten in gitzwarte mantels, waardoorheen gouden bliksemflitsen schoten. De zee onder hun voeten brandde en kookte, rotsen werden gespleten, in de duinwal vielen gaten. Het was of de aarde werd kapotgebeukt.

De reuzenpaarden kwamen door een klein dorp. Daar stonden wat huizen om een kerkje, en verderop boerenhoeven. Het dorp werd weggemaaid door de zeis van de orkaan. Wat vele geslachten met moeite en vlijt hadden opgebouwd, werd in één enkel ogenblik verwoest. Mannen, vrouwen en kinderen riepen en schreiden. Hun stem werd weggevaagd door het geluid van de orkaan.

De oude man zag de ramp gebeuren. Snikkend riep hij de engel toe: 'Laat het ophouden, laat het ophouden!'

Het was een vergeefse smeekbede. De orkaan kende geen genade. Schepen met vele mensen werden tegen rotsen te pletter geslagen, bossen met de grond gelijkgemaakt. Dichte wolken van stuivend zand woeien over rijpe velden en bedolven de oogst. In steden stortten huizen in, elektrische geleidingen werden vernield, er ontstond brand, bloedrode vlammen in de duisternis van de orkaan.

Het was zo vreselijk dat het hart van de oude man een open wond werd. Moest de hele aarde vernietigd worden? Mocht er geen mens overblijven, geen dier, geen plant? Hij keek smekend naar de windoverste, maar die scheen alleen aandacht te hebben voor zijn jagende paardenlegers. Zijn haren stonden als een donker scherm omhoog in de orkaan. Af en toe wees hij met zijn hand. Dan kwam er een nieuwe paardenhorde aangestormd, dwars door de andere heen, en zaaide nieuwe verwoestingen.

Opeens stond de windoverste stil en bracht zijn uitgestrekte

armen langzaam naar beneden. Hoe dichterbij ze bij zijn lichaam kwamen, des te zwakker werd het geweld van de orkaan. De monsterachtige paarden en hun ruiters verdwenen, de zwarte wolken trokken weg, de hemel ging open. Een zee van blauw vertoonde zich aan het oog. Er trad rust in. De wateren dreunden nog na, maar het was niet meer beangstigend.

De oude man begon verlicht adem te halen. En vóór hij wist wat er met hem gebeurde, stond hij weer in de torenkamer, naast de engel, tegenover de windoverste. Deze keek de oude man ernstig aan en stak hem de hand toe.

'U hebt het gezien. Vaarwel.'

'Vaarwel,' antwoordde de man, met tranen in zijn stem.

En hij daalde met de engel de eindeloze trappen af, zo snel alsof hij vloog. Lichtvoetig liep hij over de hemelweiden, waar de duizenden glanzende paarden graasden alsof er niets gebeurd was.

De oude man en de engel gingen door de landen van de aarde en overal was het leven goed en vriendelijk, maar ook wonderlijk. Was al het onheil dan maar een droom geweest?

Hij vroeg het de engel. Deze glimlachte geruststellend. De oude man herkende in die glimlach een diep erbarmen.

'Een droom?' zei de engel. 'Waarom wilt u dat weten? U hebt het gezien en zo kan het gebeuren. Bent u nu tevreden?'

'Ja, ik ben tevreden, want ik heb het gezien. Maar ik heb de mensen zo lief gekregen dat ik de korte tijd die ik nog te leven heb, wil gebruiken om goed voor ze te zijn; om te proberen tegenover het vele ongeluk dat de mensen kan treffen, iets anders te stellen dat hun leven kan verlichten.'

De engel drukte hem lang de hand. 'Dan is mijn opdracht niet vergeefs geweest,' zei hij, 'want de liefde is het hoogste waartoe een mens kan komen. Ik wens u het allerbeste!'

Zijn stralende gestalte verdween in het blauw van de hemel. De oude man stond voor zijn woning. Hij ging naar binnen en dacht lang na over al wat hij gezien had.

De verloving

I

De wereld van mijn kinderjaren, omstreeks het begin van deze eeuw, werd bevolkt door mensen die in Nederland woonden en zich daar thuisvoelden. Dit sloot normale gevoelens van ontevredenheid en soms zelfs opstandigheid niet uit. Het betekende evenmin dat er voor deze mensen geen buitenland bestond, want daarover lazen ze na afloop van hun dagelijks werk in hun krant. De geur van drukinkt die de krant verspreidde, betekende voor mij als kind de lucht van de wijde wereld. Of de volwassen lezers dezelfde associatie kregen, is zeer de vraag.

In mijn herinnering is dit krant-lezen onafscheidelijk verbonden met het gebruik van lorgnetten en brillen. Er waren oogartsen en het is best mogelijk dat sommige van deze lees-instrumenten op doktersrecept waren verstrekt, maar minstens zo talrijk waren de gezichtsversterkers die op de markt voor een paar dubbeltjes of kwartjes waren gekocht. Zo'n uit het marktgewoel opgediept apparaat droeg de naam fok en deed niet alleen dienst bij het lezen, maar ook als visuele ondersteuning van de conversatie.

De fok liet zich gemakkelijk met één hand van de neus verwijderen, waarna het instrument een reeks ellipsvormige draaiingen begon die in mijn jeugdige verbeelding de ernst van het betoog onweerlegbaar beklemtoonden.

In die tijd werd de dagelijkse lectuur vaak afgewisseld of bekroond door dergelijke gesprekken.

Europa werd geteisterd door de Eerste Wereldoorlog en de betogende lorgnetten en brillen werden niet moe de oprukkende of terugtrekkende bewegingen van de strijdende legers te schetsen of het precaire karakter van een bepaalde situatie uit te beelden.

Toch was ook in die dagen het buitenland nog een tamelijk vaag verschijnsel, maar achter deze vaagheid doemde de dreiging op van een mogelijke inval. Menig burger zag al gewapende mannen moordend en verwoestend voorttrek-

ken over de vaderlandse bodem. Tot dusver kwamen over onze neutrale grenzen echter alleen maar vluchtelingen binnen, die men zo goed en zo kwaad als het ging opving en onderbracht.

Het was dus gedaan met het soort gezapigheid dat Goethe's burger tot de ontboezeming brengt:

*Nichts bessers weiss ich mir an Sonn- und Feiertagen.
Als ein Gespräch von Krieg und Kriegsgeschrei,
Wenn hinten, weit, in der Türkei,
Die Völker auf einander schlagen.*

Dit betekende nu ook weer niet dat ik iemand uit mijn omgeving verdacht van het soort gevoelens die aanleiding konden geven tot het herhalen van Fausts smartelijke woorden: 'Der Menschheit ganzer Jammer fasst mich an.'

Een woord als mensheid werd in het kringetje van onze familie en kennissen niet gebruikt, eenvoudig omdat daarin voor zo'n alomvattend begrip geen ruimte was. Die gebaren met een bril suggereerden weliswaar een weidser perspectief dan dat van de kamermuren waarbinnen ze werden bedreven, maar het gezichtsveld van deze kleine burgers werd voornamelijk bepaald door de zorgen en vreugden van alledag.

Die kleine burgers waren joden, Nederlandse joden, Nederlandse provinciale joden. Hun vaders en grootvaders hadden precies zo geleefd als zij en van een ouder voorgeslacht wisten ze niets. Met enige honderden gezinnen vormden zij een gemeente, een 'kille'.

Er waren natuurlijk jodenhaters, maar die konden weinig kwaad in een tolerant milieu, waarin de jood als staatsburger te midden van staatsburgers leefde. Een jood kon net als iedereen tot welstand komen of in armoede leven. Soms drongen er berichten door van jodenvervolgingen, verschrikkelijke gebeurtenissen uit een andere wereld, gruwelen van een andere planeet.

Dat aspect van onwerkelijkheid behielden die gruwelen ook wanneer er iemand uit die duistere buitenwereld naar onze gemeente afdwaalde, een oostjood, een 'Polk'. Zo'n vluchteling werd dan altijd als een ver familielid ontvangen, mee naar sjoel genomen, aan tafel genood en voor enkele nach-

ten geherbergd, om daarna te verdwijnen, meestal naar Amerika, ook een andere wereld, maar zonder jodenvervolgingen.

Tot de meest gastvrije leden van onze gemeente behoorden een oom en tante van mijn moeder, bejaarde mensen die tegenover ons, aan de andere kant van het grachtje woonden. Een brug voerde van onze voordeur rechtstreeks naar de hunne. Hun voordeur verschilde echter in zoverre van de onze dat men slechts een kruk hoefde neer te drukken om naar binnen te gaan. Er klingelde dan een belletje en men betrad een voorhuis waarin allerlei voorwerpen getuigden van oom Bens beroep: handelaar in oude metalen. Hij had het daarmee tot een redelijke welstand gebracht en iedere bezoeker pikte daarvan een graantje mee in de vorm van een kop koffie met een koekje.

In de huiskamer, een hoog vertrek met een houten zoldering, was de sfeer dikwijls verhit. Er waren onder de bezoekers lieden die zich nooit anders dan met verheffing van stem uitdrukten. Nu was het niet altijd gemakkelijk zich in het geroezemoes verstaanbaar te maken, zodat enige extra vocale inspanning wel nodig was. Maar er was nog een andere factor in het spel, namelijk het temperament van de bezoekers. Of ze het nu over zo iets wereldschokkends als de oorlog hadden dan wel over zo iets nietigs als de nieuwe overjas van de voorzanger, ze wisten altijd wel een reden te vinden om zich met maximale hevigheid te ontladen. Het gevolg was dat ook de van nature minder uitbundigen moesten schreeuwen om hun stem en hun zienswijze niet in het tumult verloren te laten gaan.

Ik moet hieraan toevoegen dat de zin van de gesprekken mij grotendeels ontging. Ten eerste was mijn kinderlijk geduld niet opgewassen tegen langdurige zittingen, zodat ik meestal, ondanks de vermanende blikken van mijn ouders, op zeker ogenblik de benen nam. Bovendien werd er in deze kring een taal gebruikt die sterk verschilde van wat ik op school als algemeen beschaafd Nederlands leerde. Afgezien van de typisch joodse uitdrukkingen die ik maar voor een deel begreep, gebruikte men hier een koopmansjargon dat mij volkomen duister bleef. Toch bleven die uitdrukkingen mij zo vertrouwd dat ik er niet aan dacht de aanwezigen anders te zien dan als groepsgenoten, mede-joden. Mensen

die een afkeer hadden van lichamelijk geweld; misschien niet minder agressief dan hun niet-joodse medemensen, maar meer geneigd om aan hun agressie lucht te geven door geschreeuw en heftige draaibewegingen van een brilletje.

II

Onder de uit België binnengestroomde vluchtelingen waren veel lieden van oostjoodse afkomst. Ook onze kille kon op minstens één zo'n nieuwelings bogen.

Wat formaat betreft kon hij gemakkelijk voor twee gelden. Het was een grote, forse man van een jaar of dertig, met een donkerbruine, dichte baard die als een krans zijn blozend gezicht omgaf.

In de sjoel kreeg ik alle gelegenheid zijn Simsonsgestalte te bewonderen die zich als een toren te midden van de kleine joden verhief. Zijn naam was Abraham Holzer, zijn beroep bontwerker.

Geheimen kende onze gemeente weinig en als ze er waren, werden ze achter de hand doorverteld. Zo beweerde men dat Holzer, die een bloeiend bedrijf had moeten achterlaten en berooid over de grens was gekomen, binnenkort dank zij de hulp van een vermogend gemeentelid een nieuwe zaak zou openen.

Nadat hij nu eens bij deze, dan bij gene had gelogeed, hadden oom Ben en zijn vrouw zich over hem ontfermd. Hier toe werden ze, behalve door hun aangeboren gastvrijheid, gedreven door het feit dat Holzer in liefde was ontbrand voor Netje, hun jongste en nog ongetrouwde dochter.

Netje's grootste merkwaardigheid was haar stem, een schel orgaan dat ze in dienst stelde van een zeer persoonlijke zangkunst die bestond uit improviseren aan de hand van bekende melodieën. Een oningewijde zou haar wellicht hebben verweten dat ze vals zong, maar haar omgeving, die haar muzikale prestaties kende, was overtuigd van haar be gaafdheid.

Misschien was Holzer op die stem verliefd geworden. Dat Netje's schoonheid hem had verlokkt, was onwaarschijnlijk, want ze was bleek en mager, en mijn jongensogen constateerden dat ze zonder boezem door het leven ging. Zelfs de liefde was blijkbaar niet in staat die tot bloei te brengen.

Mijn moeder liet zich een keer ontvallen dat Netje met watten trachtte aan te vullen wat de natuur haar onthouden had.

Daarentegen was van gebrek aan bloei bij Holzer geen sprake. Om deze bloei te onderhouden moest hij duchtig eten, wat onder de oorlogsomstandigheden geen kleinigheid was. Maar oom Ben, een man met veel relaties, wist via de zwarte markt genoeg in de wacht te slepen om zijn gast tevreden te stellen.

Ik trof hen dikwijls aan terwijl ze zaten te cijferen. Ze gebruikten daarvoor de rand van een krant. In de marge van de oorlogsberichten ontstonden reeksen getallen waarop ik slechts een vluchtige blik kon werpen, maar die in grootte leken te wedijveren met de bijna dagelijks gepubliceerde cijfers van gesneuvelden, gewonden en vermisten.

Zo bar kon het in de wereld niet toegaan of hier, in dit gezegende land, in deze beschutte kille, bleef men bouwen aan de toekomst.

Cijfers zijn internationaal, talen maar zelden. Het mengelmoes dat in het huis van oom en tante gesproken werd, kende zelfs geen nationale verspreiding en eigenlijk niet eens een lokale. Vandaar dat familie en vrienden zich met de gast grotendeels in gebarentaal onderhielden. Zodra oom Ben niet meer uit zijn woorden kon komen, zette hij zijn bril af en zwaaide daarmee. Dat gaf aan zijn uitingen iets harts-tochtelijks, dat in strijd was met de bedachtzame trek op zijn bejaard gezicht.

Het naartige gereken leidde er eindelijk toe dat Holzer zijn zaak op poten kon zetten. Een van de poten zou door zijn aanstaande schoonvader worden geleverd.

De gelukkige uitkomst van hun inspanning rechtvaardigde de openbaarmaking van dit aanstaande schoonvaderschap. Met andere woorden, Abraham en Netje zouden zich officieel gaan verloven en aangezien het tegen het Nieuwjaarsfeest liep, zou de receptie op de tweede feestdag plaatsvinden.

Netje was niet bleek meer, zeker niet wanneer ze met mijn moeder over haar bruidstoilet kwam spreken. Dan bedekte een bos van agitatie haar wangen en ze struikelde soms over haar woorden. Maar op rustiger ogenblikken gaf ze zich over aan haar zang, die scheller klonk dan ooit – bij Netje

vermoedelijk het bewijs van een intens geluksgevoel. In de brede kring van familie, vrienden en kennissen werden verlovingscadeaus gekocht. Mijn vader, bij dergelijke gelegenheden altijd geïnspireerd, vervaardigde een gedicht dat ik tijdens de receptie moest voordragen. Het telde verscheidene coupletten, zodat ik vele uren nodig had om het in mijn hoofd te pompen. Ik deed het gewillig, zonder enige kritiek op de tekst, die naar kwaliteit niet verschilde van de poëzie waarmee wij op school in aanraking werden gebracht. Een paar regels zijn in mijn geheugen blijven hangen.

*Uw bruigom kwam uit verre streken.
Nu steekt gij saam met hem in zee.
Nooit moge u 't geluk ontbreken,
De vrucht van harmonie en vreê.*

Ik begreep daar niet veel van, maar ik was gewend gedichten onbegrijpelijk te vinden, zelfs al werden ze mij uitgelegd, misschien zelfs juist wanneer er een explicatie bij werd gegeven.

Toen ik op de middag vóór het feest thuiskwam, trof ik alleen onze werkster aan. Het was heel ongewoon dat mijn ouders op zo'n ogenblik allebei niet thuis waren. Zonder verder iets te vragen rende ik over de brug naar de overkant. Als het langgevreemde bericht was gekomen dat Nederland in de oorlog betrokken was geraakt, had er in de huiskamer van oom Ben en zijn vrouw geen heviger ontsteltenis kunnen heersen dan nu het geval was.

Oom en tante waren er niet, maar wel mijn vader en moeder en een groot aantal stille, voor zich uit starende of fluisterende gemeenteleden. Zou de verbijstering iets geringer zijn geweest, dan was ik zonder omslag weggebonjourd. Nu ontbrak mijn ouders de kracht daartoe. Er was een dode gevallen. En deze dode heette Netje's geluk, 'de vrucht van harmonie en vreê'.

Uit het weinige dat er gezegd werd kon ik opmaken wat er gebeurd was en in de loop van de volgende uren hoorde ik alle details.

Die middag was plotseling een vrouw bij oom en tante verschenen. In een taal die niemand verstond, behalve Abraham Holzer, maar die ieder toch begreep, maakte ze zich

bekend als Holzers vrouw. Ze schreeuwde zo hard dat de burens kwamen toelopen. Hadden dezen haar niet tegengehouden, dan zou ze haar man te lijf zijn gegaan.

Holzer zei tijdens de scène geen woord en wachtte af, met een ondoorgrondelijk gezicht.

Een paar van de voortdurend talrijker wordende belangstellenden brachten Netje en haar ouders stilletjes naar boven.

Die avond ontbrak oom Ben voor het eerst sinds jaren bij de sjoeldienst. De volgende morgen was hij weer present, een kleine onopvallende man die een illusie en een flink bedrag armer was geworden, want het geld dat hij zijn aanstaande schoonzoon had geleend, heeft hij nooit teruggezien.

Waar al de verlovingscadeaus zijn gebleven weet ik niet. Ze waren zeker al lang tot stof vervallen toen Netje, inmiddels zelf al bijna een bejaarde, zich opnieuw verloofde, met een weduwnaar.

Ze trouwde nog tijdig genoeg om als zijn wettige echtgenote naar Polen te worden gedeporteerd.

De rozenkweker

De man die bij mij aan de deur verscheen, kwam niet onverwacht. Hij had een paar dagen tevoren opgebeld en zich als een ver familielid aangediend.

Het duurde even voordat ik in staat was om me bij zijn naam, Mark Barends, een gezicht voor te stellen.

In de mens die ouder wordt, liggen vele geheel of gedeeltelijk verloren gegane gezichten verborgen. En wie laat in de vorige eeuw of vroeg in deze in een joods milieu geboren werd, is als het ware omgeven door een wolk van weggerukte mensen. Hij weet het dodenrijk voortdurend vlak bij zich, een vreemdeling onder de doden, een vreemdeling onder de zon.

Gevoelens van liefde die hij zich zonder de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog wellicht nooit bewust zou zijn geworden, roeren zich in hem, nu eens sterk, dan weer zwak, maar altijd met verdriet. Het is een verdriet dat kan samengaan met een lach, al was het maar omdat het een bestanddeel van het leven is geworden.

Zo riep ook de naam Barends bij mij herinneringen op waarin zoveel vertederends lag dat ik de neiging voelde om te glimlachen.

Waren die Barendsen inderdaad familie van ons?

Ik herinnerde me iets, een ontbrekende schakel. Barends' vrouw, Fietje, was een kind uit een tweede huwelijk van de man van een tante van mijn moeder. Uit dat huwelijk kwamen een paar kinderen die we gemakshalve als neven en nichten beschouwden.

Fietje was een dove vrouw met een mannenstem, een druk, spraakzaam type. De last die haar gebrek haar bezorgde, schoof ze grotendeels af op haar omgeving. Men kon moeilijk tegen haar woordenstroom ingaan; het tempo daarvan en haar doofheid lieten niet veel meer toe dan eenrichtingsverkeer.

Zweeg ze, dan kreeg ze, opgesloten in haar wereld zonder geluid, een vermoeide blik.

Ze leek dan merkwaardig veel op haar man Meijer, die niet doof was, maar precies zo kon zitten zwijgen. Bij hem duurden die stille perioden vaak van zijn komst tot zijn vertrek. Onder het bewind van zijn vrouw had hij kennelijk alle gelegenheid gehad om zich in zwijgen te oefenen. Anderzijds zal daarbij ook een natuurlijke aanleg in het spel zijn geweest. Of zijn door ervaring gerijpt besef dat als zijn zwijgen niet met goud gelijkgesteld kon worden, zijn spreken al evenmin zilver waard was. Maar zilver, of desnoods nikkel of koper, had hij nodig om te leven.

Vandaar dat hij bij tijden wel degelijk zijn mond roerde, zij het minder onstuimig dan Fietje.

Meijer Barends had een langzame, indringende manier van praten, met een tamelijk zwaar joods accent. Hij moet zich daarvan bewust zijn geweest, want het gebeurde herhaaldelijk dat hij opeens op een andere toon overging. Dan kwamen er bijgevoelde klinkers over zijn lippen en gebruikte hij zinswendingen als 'bij nader inzien', 'alles welbeschouwd' en vreemde woorden als 'conjunctuur', 'rationeel' en dergelijke.

Ik was vaak bang dat hij zou ontsporen door al te wild met zijn vreemde-woordenschat om te springen. Daarom gaf het mij een gevoel van geruststelling als hij weer in zijn gewone spreektrant verviel. Mijn jeugdige meedogenloosheid bestempelde die manier van spreken met 'baggeren in de taal'. Mijn vader vond hem een goedaardige fantast.

Het leek mij dat iemand als Meijer, die geen grond onder zijn voeten had en toch wilde leven, niets anders dan een fantast kon zijn. Dat ontbreken van grond onder Meijers voeten was een fysiek waarneembaar verschijnsel. Hij liep licht gebogen, met kleine, voorzichtige passen, alsof hij vreesde bij de volgende stap in een put te vallen.

Ik zou de verhoudingen geweld aandoen als ik hem vergeleek met de door metafysische angsten gekwelde Pascal die steeds een stoel naast zich moest zien staan om er zeker van te zijn dat daar geen afgrond gaapte. Toch ging de vergelijking niet volkomen mank. Ofschoon Meijer geen filosofische gedachten op schrift stelde, was hij altijd bezig methoden te bedenken om zich in het leven staande te houden. Maar als de fortuin hem iets welwillender bejegende dan gewoonlijk, straalde hij als een misdeeld kind dat een trakta-

tie heeft gekregen. Zelfs van zijn zwijgende aanwezigheid ging dan warmte uit, alsof hij iedereen deelgenoot wilde maken van zijn geluk.

Misschien waren al deze eigenschappen bij Barends pas ten volle tot ontwikkeling gekomen nadat hij met zijn gezin in onze kleine stad was komen wonen. Hij bleef echter een ontheemde, want hoewel hij alle gelegenheid had om met onze stad vertrouwd te raken, scheen hij altijd op doortocht te zijn. Verdwalen deed hij niet, maar wel dwalen, en zelfs straatnamen die hij talloze keren moest hebben gehoord of gelezen, behielden in zijn mond een onwennige klank.

Toen hij zijn geboortestad Amsterdam verliet, liep hij al tegen de veertig. Hij had daar het beroep van diamantslijper uitgeoefend, althans wanneer er werk was. Niet alleen de wisselvalligheden van de conjunctuur, waarover hij het zo graag had, maar ook zijn prestaties moeten er oorzaak van zijn geweest dat Meijer vaker werkloos dan aan de slag was. Wat hij als slijper presteerde, was volgens mijn vader 'hobbelwerk'.

De diamantindustrie had zich in bescheiden mate buiten de hoofdstad uitgezaaid en hier en daar waren kleine slijperijen gevestigd. Bij zo'n fabriekje, verscholen in een grauwe woonwijk aan de rand van onze stad, had Barends werk gevonden. Hij was daar een tijd lang zeker van een inkomen, genoeg om met zijn vrouw en hun drie kinderen in de buurt te gaan wonen.

Zij waren er gebleven, het fabriekje niet. Na ongeveer een jaar werd het gesloten en bleef het gezin Barends achter, als schipbreukelingen op een eiland.

Hun familiekring was weliswaar niet ver weg, maar toch moeilijk bereikbaar, want reizen kostte niet alleen geld, het was voor deze mensen ook een ongebruikelijke onderneming. Zelfs de met zoveel fantasie begiftigde Meijer kon zich daartoe niet verstouten. Misschien zou hij die moed wel gevonden hebben als er bij de familie iets te halen viel. Nu beperkte hij zich tot de rol van voetreiziger in onze stad, die groot genoeg was om een individu een gevoel van verlorenheid te geven en klein genoeg om aandacht te schenken aan iemand die zich dagelijks over haar plaveisel voortbewoog. Ook was onze stad zo klein dat de joodse gemeente iedere nieuwe geloofsgenoot gemakkelijk kon benaderen, al was

het maar met een aanslag in de kerkelijke belasting. Nu was het met Meijer Barends' jodendom zo gesteld dat de gedachte dat hij iets anders zou zijn dan een jehode eenvoudig niet bij hem opkwam. Zijn kennis van het geloof beperkte zich echter tot enkele specialiteiten van de joodse keuken en het feit dat men zijn huwelijk kerkelijk moest laten inzegenen, zijn zoons laten besnijden en ten slotte op een joodse begraafplaats ter ruste moest worden gelegd.

De joodse gemeente in zijn nieuwe woonplaats gaf blijk van meer activiteit dan die in Amsterdam. Meijer woonde ongeveer een halfjaar in onze stad, toen een joodse functionaris bij hem kwam informeren waarom zijn kinderen de godsdienstschool niet bezochten. Twee van hen, een meisje en een jongen, hadden er immers ruimschoots de leeftijd voor. Meijer was door deze belangstelling getroffen, niet zozeer om religieuze redenen als wel omdat hij inmiddels vermoedde dat het werk dat hij hier had gevonden, misschien even weinig duurzaam zou zijn als zijn vroegere bezigheden. En wie de grond onder zijn voeten voelde wegzinken, had nu eenmaal niet het recht iemand af te stoten.

Vandaar dat niet alleen zijn oudste kinderen kennis maakten met de beginselen van het jodendom, ook Meijer zelf deed dit, zij het op zijn eigen wijze. Hij stak zijn licht op bij mijn vader, die hem een gebedenboek gaf dat Barends achterstevoren en op zijn kop gehouden opensloeg, ofschoon hij beweerde dat hij lang geleden 'er iets aan gedaan had'. Wat dat iets precies was, werd niet duidelijk, maar Meijer was van goede wil. Hij liet het althans niet bij een gebedenboek, maar wilde ook een gebedsmantel hebben. Aan zo'n kleed kon mijn vader hem eveneens helpen, zij het in de vorm van een exemplaar uit zijn eigen jonge jaren. Daardoor herinner ik me Meijer Barends in zijn rol van synagogebezoeker als een man in de gebedsmantel van een kind. Slechts een deel van zijn bovenlichaam, tot een eind boven zijn middel, werd door de mantel bedekt, wat mij de oneerbiedige indruk gaf dat hij ongekleed de dienst bijwoonde.

Meijers contact met de joodse gemeenschap bleef niet zonder vrucht. Toen hij als diamantslijper op de keien belandde, werd hem de juist vrijgekomen post van kerkelijk controleur in de joodse bakkerij aangeboden. Hij accepteerde gretig. Men zal hem wel de nodige instructies hebben gegeven,

want niemand kan geloofd hebben dat hij enige geschiktheid had om als hoeder in zaken van rituele zorg op te treden. Hij had echter terstond de vinger op diverse gebreken weten te leggen, vertelde zijn dove, ratelende vrouw ons trots.

Of het nu aan deze vurige plichtsbetrachting lag of aan iets anders, feit is dat hij de eerbiedwaardige functie hooguit een maand bekleedde. Vermoedelijk heeft hij zelf, door nieuwe ideeën gegrepen, ontslag genomen. Kort daarop verscheen hij bij ons met het verzoek ons brood voortaan bij een andere firma te betrekken, waarvoor hij als agent optrad. Dat het brood kosjer was, daarvoor stond hij, die zich inmiddels wel als deskundige mocht presenteren, volkomen garant. Het was een vreemd verhaal, maar er ging van Barends een overtuigingskracht uit waarvoor zelfs degenen die hem een fantast vonden, niet ongevoelig bleven. Men mocht trouwens niet weigeren een gezin in nood te helpen. En dus verscheen er op een dag een nieuwe bakker aan de deur. Bij iedere hap brood die wij voortaan namen, konden wij het bevredigende gevoel hebben dat wij daarmee niet alleen onszelf, maar ook Meijer Barends en de zijnen in leven hielden. Zonder dat gevoel zouden wij het brood zeker minder vlot hebben geslikt, want het was van een papperige samenstelling en vertoonde enorme gaten. Geschraagd door naastenliefde, hielden we echter vol.

Toen na een paar weken Barends weer kwam opdagen, vroeg mijn moeder of hij niet voor een betere kwaliteit kon zorgen. Hij keek haar verwonderd aan. 'Eten jullie dat brood nog altijd?' vroeg hij. 'Met die firma heb ik niets meer te maken.' Veel gelegenheid om haar verontwaardiging te uiten kreeg mijn moeder niet, want Meijer kwam al met een nieuw project op de proppen.

Hij had een agentuur in kosjere levensmiddelen: boter, kaas, margarine en wijn. De wijn – ik hoor het hem nog zeggen – 'voor ritueel en profaan gebruik'.

Daarop brak een gelach uit waarmee Meijer van harte instemde. 'Ik zeg maar na wat ze me voorgezegd hebben,' verklaarde hij.

Later kwam hij nog met andere artikelen, maar die trachtte hij alleen op zijn bekende, langzame toon aan de man te brengen. Het was een bonte verzameling: pannen, schoenen, kammen en tandpasta.

Zijn specialiteit waren bretels, onverslijtbaar, met geen mogelijkheid kapot te krijgen. Mijn vader nam het exemplaar dat Barends hem gaf, trok eraan en hield twee stukken in zijn handen.

'Een demonstratie-exemplaar. Met geweld krijg je alles kapot,' zei Meijer, maar hij lachte deze keer niet mee; hij trok al weken van het armbestuur.

Zijn opgewektheid mocht geleden hebben, zijn fantasie verslapte niet. Op een van zijn verkenningstochten liep hij een kwekerij binnen en kwam er diep onder de indruk vandaan. 'Rozen, allemaal rozen,' zei hij en hij maakte een snuivend geluid, alsof hij de geuren nog eens goed tot zich wilde laten doordringen en ook ons de heerlijkheid ervan duidelijk maken. Daarna bleef hij een poos zwijgend en hoofdschuddend zitten.

Rozen! Wat moest deze berooide, ontheemde jood met rozen? Dat hij er in zijn leven veel gezien had, was onwaarschijnlijk, dat hij er iets mee kon verdienen leek onmogelijk. Toch lieten die rozen hem niet los.

Fietje, met haar mannenstem, hief er bij ons thuis een klaagzang over aan. Meijer had het voortdurend over rozen en maakte de wonderlijkste plannen: een bloemenzaak, een kwekerij zelfs. Inmiddels hadden ze nauwelijks te eten. Dit belette mij niet Meijer Barends in een nieuw perspectief te zien. Hij kon uren bij ons in de huiskamer zitten zwijgen. Sprak hij, dan begon hij over zijn kwekerij. Iemand moest hem kunnen helpen, er lag daar een toekomst. Of dat zo was kon ik niet beoordelen, maar zijn aanhoudende mijmeren over zulke delicate dingen als rozen vervulde mij met bewondering voor Barends.

Bij elk bezoek aan ons zag hij er iets sjofeler uit. Ik lette op zijn handen die hij zwijgend lang achtereen op zijn knieën liet rusten. Het waren smalle handen, zo blank alsof ze nooit vuil werk hadden verricht. Handen van een mens die behoefte had aan iets dat met licht, warmte en geur te maken had – handen van een rozenkweker.

'Meijer is mesjogge,' zei mijn vader, en mijn moeder zei het hem na.

Ik kon het daarmee wel eens zijn, op voorwaarde dat ze onder mesjogge ook iets moois verstonden.

Van dat moois werd ik minder zeker toen Fietje erover

kwam klagen dat Meijer onder het een of andere voorwendsel bij een bloemenzaak een enorme bos rozen had losgekregen en daar nu in hun huiskamer naar zat te staren alsof het een schat uit de hemel was. Ze wist er geen raad mee.

'Hij moet naar een andere omgeving,' zei mijn vader.

Wat dat voor een omgeving was, begreep ik een week later toen mijn moeder mij met de tram naar een naburig dorp meenam.

Het was rustig najaarsweer. Hier en daar in de tuinen langs de weg stonden nog bloemen, ook rozen.

'Kijk jij hier maar rond,' zei mijn moeder nadat we een hek waren doorgegaan.

Ik slenterde een half uur, een uur misschien door de tuin, langs een meertje, lang perken en rozestruiken, ook langs plantenkassen, waar mannen bezig waren. Een ideaal baantje voor Meijer, dacht ik.

Mijn moeder kwam eindelijk terug. Ze was bleek en zwijzaam. Ik had niet de moed haar iets te vragen.

Na een week of wat werd Meijer naar het joodse gesticht in Apeldoorn overgebracht. Fietje hilde toen ze afscheid van ons kwam nemen. We moesten harder schreeuwen dan ooit om door haar doofheid heen te dringen. Ik heb haar daarna nooit meer gezien. Ze ging met haar kinderen terug naar Amsterdam.

'Ik woon in Israël,' zei de zoon Mark Barends. Hij was een van het handjevol dat in de oorlog naar Palestina mocht gaan.

'En wat doe je daar?' vroeg ik benieuwd. Zou hij misschien bezig zijn met datgene waarvan zijn vader in zijn laatste dagen had gedroomd?

'Ik maak verpakkingen voor fruit en bloemen,' zei Mark. 'Emballagematerialen,' voegde hij eraan toe omdat hij dat kennelijk een mooier woord vond.

Ik had even de gewaarwording dat ik het zijn vader had horen zeggen.

Juffrouw Rosenbaum

Met een pak mattekloppers, stofdoeken en aanverwante schoonmaakartikelen verscheen op een dag juffrouw Rosenbaum aan onze deur.

Ze was niet groter dan een kind van twaalf. Een schraal, grijs mensje dat een mengelmoes van Duits en Nederlands sprak en mijn moeders medelijdende hart ertoe bewoog haar een kop koffie aan te bieden. Die koffie werkte als spraakwater. Juffrouw Rosenbaum gaf een overzicht van haar levenservaringen dat ons medelijden een hechte basis verschaftte.

Ze kwam uit een streek van de Donau-monarchie waar het joden zo moeilijk werd gemaakt dat ze voortdurend uitweken, op zoek naar een omgeving waar hun bestaan niet vergald zou worden. Ze vertelde op enigszins klaaglijke toon haar levensgeschiedenis in een tamelijk vlakke stroom van woorden, die af en toe onderbroken werd door gezucht. Haar relaas werd geaccentueerd door half beschroomde, half vrijmoedige oogopslagen en lichte schouderschokjes, alsof ze bang was voor klappen.

Juffrouw Rosenbaum was naaister, speciaal bedreven in het maken van kinderjurkjes en -schortjes. Als haar man, met wie ze in Nederland getrouwd was, niet een deugniet was geweest, zou ze niet bij medelijdende huisvrouwen met mattekloppers hebben geleurd. Hij was het echter wel, een verkwister die de opbrengst van haar werk had vergokt en zich ten slotte met een andere vrouw uit de voeten had gemaakt.

In arren moede was ze naar haar geboortestreek teruggekeerd, had zich daar niet meer thuisgevoeld en was toen een echte zwervogel geworden. Op haar dunne beentjes trok ze van de ene gemeente naar de andere en had in Nederland bijna alle joodse centra aangedaan toen ze eindelijk in onze stad belandde. Daar zat ze de eerste de beste avond bij ons aan tafel en at met voorzichtige hapjes. Tweede porties weigerde ze, ondanks de welgemeende aandrang van mijn moe-

der. 'U bent heel vriendelijk,' zei ze, 'maar ik zou niet weten waar ik het laten moest.' Een reactie die mij, gelet op haar nietig postuur, niet ongegrond leek.

Inmiddels hadden mijn ouders zich met haar toekomst beziggehouden. Terwijl juffrouw Rosenbaum met besluite-loze handjes aan haar japonnetje plukte, zette mijn vader zijn plan uiteen. Soms knikte ze, instemmend en aarzelend, alsof ze het allemaal niet erg vertrouwde, maar ze zei toch herhaaldelijk: 'Ja, graag. Ja, heel goed.' Het vrouwtje spartelde niet tegen, maar ze legde ook geen grote gewilligheid aan de dag. Mijn ouders ontging dit blijkbaar, ze waren te zeer onder de indruk van haar levensverhaal.

Die nacht sliep juffrouw Rosenbaum voor het eerst op de zolderkamer, een groot vertrek met een dakkapel en houten wanden. Het meubilair bestond uit een bed, een stoel en een wastafel met een kom en een lampetkan. Een paar planken dienden als kast, een rijtje haken als kapstok, ruimschoots voldoende voor de nieuwe bewoonster die niet meer bezat dan haar koopwaar en wat ze aan haar kleine lichaam droeg.

De volgende dag werd de inboedel uitgebreid met een naaimachine en toen kon juffrouw Rosenbaum aan de slag gaan. Haar opdrachtgever was een van de Cohens uit onze gemeente, een manufacturier die met paard en wagen de boer opping. Om hem van de andere Cohens te onderscheiden, werd hij Dikke Cohen genoemd. Hij was een goedlachse man met onderkinnen, die aanbood om juffrouw Rosenbaums mattekloppers en stofdoeken mee te nemen. Hij zou ze wel kwijtraken. Maar ze wilde er geen afstand van doen en de spullen bleven in een hoek van haar kamer liggen.

In die kamer ratelde voortaan uren achtereen de naaimachine waarmee onze huisgenote haar jurkjes en schortjes maakte, kleurige dingen die de kinderen uit de polders iets vlinderachtigs moesten geven.

In mijn verbeelding zag ik ze in de tuinen en langs de wegen dartelen, Hollandse stroblondjes, opgesierd door een verschrompelde jodin uit een ver land.

Toen ze wat geld had gebeurd, kwam ze zelden meer aan onze tafel. Er werd op haar kamer een fonteintje aangebracht dat ze ook als gootsteen gebruikte. Ze kookte zelf haar potje op een oud petroleumstel, voor zover ze kookte, want ze scheen van een paar sneetjes brood per dag te leven.

Uit beleefdheid kwam ze zo nu en dan beneden een kopje thee drinken. De ene keer was ze spraakzaam, de andere keer ging ze schuil achter een onontcijferbare glimlach.

Ook bij het ophalen van onschuldige herinneringen veranderde haar vlakke, licht klaaglijke toon niet.

Alleen als ze het over haar ex-man had, kon haar stem uitschieten en gaf ze blijk van een heftige gemoedsbeweging. Toch liet ze niet veel over hem los. Hij bleef een schimmige figuur. Eigenlijk had juffrouw Rosenbaum zelf ook iets schimmigs, iets ongrijpbaars, maar de produkten die ze afleverde, waren zeer tastbaar. En ook geslaagd, want Cohen kwam op ongeregelde tijden nieuwe goederen in ontvangst nemen en afrekenen. Hij lachte omdat de zaken goed liepen en omdat hij het niet kon laten. Het was een lach die langs zijn kinnen omlaag scheen te klateren, waardoor ze gingen trillen.

Op een dag toen wij kinderen aan het andere eind van de zolder met rekstok en ringen aan het spelen waren, zag ik hem uit de kamer van juffrouw Rosenbaum komen. Cohen deed de deur niet dicht en hield de knop vast. Uit de kamer klonk een soort gehinnik dat alleen van juffrouw Rosenbaum afkomstig kon zijn. Ik had nooit eerder gemerkt dat ze hoorbaar kon lachen. Het was geheimzinnig, alsof Cohen over een toverkracht beschikte die niemand bij ons thuis bezat, alsof hij de zwervende, bange vogel weer aan het zingen wist te krijgen, hoe weinig dat geluid ook op zingen leek.

Een dag of wat later kwam ze op een heldere voorjaarsavond met een bundel goed de trap af. 'Ik ga even naar Cohen,' zei ze.

'Kan hij het niet komen halen?' vroeg mijn moeder.

Maar juffrouw Rosenbaum verklaarde dat ze een wandelingetje wilde maken. De laagstaande zon scheen recht voor de straat. In het licht daarvan verdween het miniatuur-vrouw-tje als een sprookjesfiguur, Roodkapje zonder hoofddeksel met haar goede gaven.

De volgende dag hoorde ik dat ze laat was thuisgekomen, bijna geruisloos. Ze had een huissleutel en ze was baas over haar eigen tijd. Kortom, er viel niets op haar aan te merken, al had haar thuiskomst diep in de nacht iets bevreemdends. Maar haar machine daverde als altijd en haar escapade werd vergeten.

Toen kwam de montere Cohen vertellen dat juffrouw Rosenbaum hem had gevraagd als haar pleitbezorger op te treden. Ze wilde haar zolderkamer verlaten, maar durfde daar zelf niet over te beginnen. Ze kon een piepklein benedenhuisje huren. Daar voelde ze zich vrijer.

Het vogeltje was kennelijk onrustig en sloeg met zijn vleugels. Natuurlijk wilde niemand haar iets in de weg leggen. Het vooruitzicht van de verhuizing bracht juffrouw Rosenbaum in een gulle stemming. Soms als wij in de buurt van haar kamer waren, kwam ze naar buiten en bood ons iets aan: een stuk lint of kleurige knoopjes. Een keer liet ze zelfs mijn zusje een jurk passen en gaf die daarna cadeau.

'Ik ga morgen met Cohen mee,' zei ze als om haar goedgeefsheid te verklaren.

Ze toonde een scheef lachje, verlegen en verheugd.

Wij dachten dat Cohen haar de volgende dag zou verhuizen, maar zover was het nog niet. Ze ging samen met hem de klanten opzoeken.

Het was stralend weer toen hij met zijn wagen voor onze deur stilhield. Juffrouw Rosenbaum ratelde de trap af alsof er een mechaniek in haar lichaam zat. Die indruk werd nog versterkt toen Cohen, breed lachend, haar handig hielp. Op de bok zat een poppetje dat verrukt naar ons zwaaide alsof de reis van haar leven begon.

'Een vreemd schepsel,' hoorde ik mijn vader zeggen, verwonderd maar zonder iets afkeurends. Mijn moeder gaf geen antwoord en haalde haar schouders op. Het geval ging haar begrip blijkbaar te boven. Een joods vrouwtje op een kar met manufacturen vond ik eigenlijk niet zo vreemd. Ik wist trouwens al dat joden niets menselijks vreemd was en dat ze daar soms nog iets extra's bij hadden, een toegift om hen van de rest der mensheid te onderscheiden.

Hoe het ook zij, juffrouw Rosenbaum kwam die avond met een blos op haar wangen terug. De frisse lucht had haar niet onberoerd gelaten, ook innerlijk niet. Ze verscheen, spraakzamer dan ooit tevoren, in onze huiskamer en gaf hoog op, niet van de verkoopresultaten, maar van het platteland, alsof ze in haar leven niet al vele kilometers platteland had afgesjouwd.

'En, hebt u goed verkocht?' vroeg mijn vader tijdens een adempauze van onze gast.

Er ging een lichte schok door haar heen, alsof ze uit een droom opschrok. 'Natuurlijk,' zei ze. 'U kent Cohen toch?' 'Waarom bent u dan meegegaan?' wilde mijn moeder weten.

Juffrouw Rosenbaum keek alsof haar de ongerijmdste vraag van de wereld was gesteld, maar kreeg dadelijk daarna weer iets van haar gewone, half beschroomde houding. 'Ik wou wel eens zien wie m'n werk koopt,' zei ze. 'Het verdwijnt anders zo maar.'

Het gesprek stokte. Er was een kortsluiting ontstaan die er niet minder op werd toen juffrouw Rosenbaum eraan toevoegde: 'En dan de buitenlucht.'

Zij moest zelf het zonderlinge van de situatie inzien, want ze stond op, licht trekkend met haar schouders, alsof ze het plotseling koud had gekregen, en verdween naar boven.

De commentaren in de huiskamer kwamen neer op: het initiatief voor dat uitstapje is vast niet van de brave, degelijk getrouwde Cohen uitgegaan. Enfin, ze moest maar doen waar ze zin in had. Bovendien zou ze ons binnenkort verlaten.

Tot dusver had alles zich afgespeeld in het wereldje van gezin en gemeente. Wat daarbuiten aan stormen woedde of op komst was, werd door deze of gene wel waargenomen, maar niemand zag daarin een bedreiging voor het eigen bestaan. Er waren keizers, koningen en andere machthebbers die graag met wapens kletterden, omdat dit nu eenmaal bij hun vak hoorde.

Maar de kleine joodse koopman behield onverstoorbaar zijn goedlachsheid. Op een mooie zomerochtend kwam Cohen weer een partij goederen halen. Terwijl hij de trap afliep, hoorde ik hem naar boven roepen: 'Morgen is het de grote dag! Tot dan!'

Het grote gebeuren van de volgende dag was juffrouw Rosenbaums verhuizing. Maar die dag gebeurde er iets waarvoor de verhuizing moest wijken: de mobilisatie van land- en zeemacht. Cohen vertrok naar de kazerne, waar hij zich moest melden. Al in uniform vond hij nog gelegenheid om ons te komen vertellen dat hij bij de landsverdediging was ingeschakeld. En dat de eigenaar van juffrouw Rosenbaums nieuwe woning, aangegrepen door de algemeen heersende paniek, de huurovereenkomst had geannuleerd.

Van die paniek was aan Cohen niets te merken. Integendeel, zijn lach was breder dan ooit, alsof hij het schokkende gebeuren als een grap beschouwde.

Juffrouw Rosenbaum reageerde heel anders. Ze greep Cohens handen, als was hij haar laatste steun en toeverlaat. Hij trachtte haar te troosten, maar veel tijd had hij niet en ze bleef verslagen achter. Slap hing ze op een stoel in onze huiskamer. 'Hoe moet dat nu?' mompelde ze. Mijn moeder zette Cohens pogingen tot vertroosting voort en zei dat werken het enige was dat haar erdoor kon helpen. Met deze woorden loodste ze juffrouw Rosenbaum naar boven.

Die raad had weinig succes. De naaimachine bleef zwijgen en toen ik een keer langs de openstaande deur van de zolderkamer kwam, zat juffrouw Rosenbaum roerloos voor zich uit te staren. Tegen etenstijd kwam ze naar beneden gesjokt, meer om ons gezelschap dan om mee te eten. Wat ze gebruikte, kon nauwelijks een holle kies vullen. Bijna voortdurend hield ze haar ogen neergeslagen. Slechts af en toe keek ze op, zonder iets van haar oude vrijmoedigheid. In haar ogen lag alleen maar hulpeloosheid.

Al waren de gebeurtenissen in de wereld schokkend genoeg, het was ons niet duidelijk waarom ze haar zo aangrepen. Ons land was neutraal en wilde dat blijven. Pessimisten die beweerden dat ook wij niet gespaard zouden worden, waren er bij de vleet, maar na de eerste schrik had iedereen zoveel mogelijk zijn gewone leven hervat. Natuurlijk bracht de mobilisatie enige ontwrichting en kort daarop veroorzaakten de talloze vluchtelingen de nodige verwarring. Dat alles was echter geen reden om bij de pakken neer te gaan zitten, zeker niet voor een geboren zwervvogel als juffrouw Rosenbaum, die zich al uit heel wat moeilijke situaties had weten te redden.

Mijn vader en moeder praatten net zo lang op haar in tot ze weer aan het werk ging, maar het oude tempo was weg. Een winkelier nam haar produkten in zijn sortering op en de verkoop slaagde boven verwachting.

De goede zakenman Cohen had voor een grote voorraad grondstoffen gezorgd, zodat er van gebrek aan materiaal voorlopig geen sprake was. Schaarste en daaruit voortvloeiende prijsstijgingen maakten het leven moeilijk, maar vormden voor juffrouw Rosenbaum een buitenkansje. Toch

veerde ze er niet van op. 'Het is allemaal te erg,' zei ze als het dagelijkse oorlogsnieuws ter sprake kwam. Ze was er nauwer bij betrokken dan wij, want ze had in haar geboorteland broers en neven die nu zeker aan het front stonden.

'Ze vechten voor een land dat hen haat,' zei ze. 'Overal zijn joden maar joden. Nu staan ze op allerlei plaatsen tegenover elkaar.' Haar argumentatie maakte indruk.

Het leek mij dat haar zienswijze in onze omgeving nieuw was. Als jood had hier niemand veel te klagen en de buitenwereld was ver weg. Onze huisgenote gaf toe dat het in Nederland anders lag, maar daardoor werd het onrecht elders niet weggenomen.

De oorlog veranderde juffrouw Rosenbaum. Of liever: haar optreden veranderde. Leed waarmee ze vroeger hoe dan ook had kunnen leven, drukte haar nu zichtbaar terneer. Haar klaaglijke toon kreeg nieuwe accenten. Er klonk een diepe weemoedigheid, soms opstandigheid in. Ik betwijfel of iemand in ons milieu iets van de draagwijdte van deze gevoelens begreep. Mijn kinderlijk gemoed was er zeker niet voor ontvankelijk. Pas nu, vele tientallen jaren later, denk ik iets te begrijpen van wat er in het tengere, niet meer jonge vrouwtje omging. Nu is ze één van het ontelbare leger van die mensen die door hun afstamming gedoemd waren te gronde te gaan. Ik zie ook weer het hoofdschudden achter haar rug, een gebaar dat een mengeling verried van medelijden en wanbegrip.

Wij kregen oorlogstijdschriften, propagandamateriaal van de strijdende partijen, thuisgestuurd. Eenmaal zag ik haar zo'n blad vol met foto's van verwoestingen en cijfers van verliezen inkijken. Ze legde het al gauw weg en ging terug naar haar kamer, langzaam, alsof er een last op haar drukte. Haar grondstoffen raakten op en konden niet worden aangevuld. Textiel was een distributieartikel geworden. Haar winkelier, mijn vader en anderen trachtten haar te helpen. Er bestonden immers sluike wegen. Hun pogingen leverden echter geen resultaat op.

Op een dag kwam juffrouw Rosenbaum met een grote bos bloemen en gaf die aan mijn moeder. Wij kregen speelgoed. Afscheidsgeschenken.

'U gaat toch niet weg!' zeiden onze ouders. 'Waar moet u wonen? Hoe kunt u aan eten komen?'

'Het zal wel lukken,' zei ze, terwijl ze aan haar japonnetje plukte, net als op de eerste dag in ons huis.

'U mag niet weggaan!' zei mijn vader. 'De oorlog kan ieder ogenblik naar hier overslaan.'

Maar ze liet zich niet bepraten.

Mijn vader gaf haar ten slotte het adres van een groot confectiebedrijf in een naburige stad. Misschien kon men haar daar plaatsen. Ze bedankte hem, ze bedankte ons allemaal. Met haar pak schoonmaakartikelen, die ze al die tijd bewaard had, onder de arm, liep ze alleen de straat uit.

Ik dacht terug aan die zomeravond toen ze, in het licht van de ondergaande zon, op weg ging naar Cohen. Ze had nu niets sprookjesachtigs.

Nu, jaren later, lijkt het me alsof vóór en achter haar duizenden anderen meeliepen, joden op zwerftocht naar een onbekende horizon.

De pianolerares

Onderweg naar de trein besloot Henk Swart even een borrel te gaan pakken.

Het was oktober, zeven uur in de avond.

In het kunstenaarscafé waren precies twee gasten. Terwijl hij staande aan de tapkast zijn versnapering gebruikte, werd Henk op zijn schouder getikt. Een van de cafébezoekers stond achter hem. Omdat Henk hem blijkbaar niet herkende, zei de ander: 'We hebben elkaar van de zomer aan zee ontmoet. Weet u dat niet meer?'

Zijn Duits accent hielp Henk op weg. Ja, dat was die man met wie hij als seizoenkelner een gesprek over politiek had gehad. Hij herinnerde zich zelfs zijn naam nog: Franz. Natuurlijk was de positie van de emigranten ter sprake gekomen.

'Vanmorgen,' zei Franz, 'heb ik een brief gehad van een niet meer jonge vrouw die wil uitwijken, liefst naar zee. Ze heeft een beetje geld en als het haar meezit, kan ze rondkomen.'

'Waarom naar zee?'

'Ze is licht astmatisch en ze heeft een prettige herinnering aan vakanties aan zee in Nederland.'

Henk haalde een notitieboekje te voorschijn, opende het en hield het Franz voor. 'Schrijf hier je adres. Ik zal zien of ik iets kan doen.'

Met een astmatische oude vrouw reisde Henk naar zijn woonplaats. In de slecht bezette trein hoorde hij haar hijgen en hoesten.

Hij zag zijn spiegelbeeld in het raam naast hem en sloot zijn ogen.

Bij zijn aankomst aan zee gierde de herfst hem tegemoet.

Regenbuien en stormvlagen maakten het verblijf buitenshuis, zelfs voor de geharde kustbewoner, tot een kwelling. Henk ging er toch op uit, al was het maar om niet tegen de muren van zijn kamertje in het huis van zijn ouders op te vliegen.

Franz had hem over zijn beschermeling nog enige bijzonderheden verstrekt, onder meer dat de vrouw pianolerares was. Een huis met een piano – Henk zou gegrijsd hebben als de regen hem niet in zijn gezicht geslagen had.

Boerma had huizen en kreeg er als handig zakenman elk jaar een paar bij. Hij zat in zijn kantoor, een kleine kamer met ramen waarlangs dikke regenstralen biggelden. Het idee dat iemand zich in dit oord zou willen vestigen, leek ongerijmder dan ooit.

Henk zette het geval uiteen. Boerma zei dat hij al eerder met emigranten te maken had gehad, welgestelde families die na een zomerverblijf verder waren getrokken. 'We zullen nog wel meer van die lui hier zien verschijnen,' zei hij. Hij bood Henk een sigaret aan en stak zelf ook op.

Uit een kast naast hem trok hij een lade, liet zijn hand door een reeks kaarten glijden en vroeg wat de vrouw kon betalen. Henk wist alleen dat ze een niet helemaal onbemiddelde pianolerares was. 'Dan heb ik wat,' zei Boerma. 'In de Duinroos staat de piano voor haar klaar.'

Henk kende de Duinroos, een van de vele voor badgasten gebouwde huizen, in zijn soort niet eens al te slecht uitgevallen.

'De smeerlappen die erin zaten,' zei Boerma, 'waren me ruim vier maanden huur schuldig, zomerhuur. Er viel niks meer van ze te halen. Alleen de piano die ze erin hadden gezet, heb ik eraan overgehouden.'

Het was een geschiedenis die zich in dit dorp tientallen keren herhaalde. Allemaal emigranten, dacht Henk. Ze verscheenen, ze verdwenen, er verschenen anderen.

Boerma gaf hem de sleutels, hij moest maar eens gaan kijken.

Het regende niet meer, hij werd alleen bespat door druppels die loswoeien van goten, balkons en andere uitsteeksels. De Duinroos lag aan een spaarzaam bebouwde straat, met tussen de huizen enorme gaten waar de voorbijganger aan alle kwade geesten was overgeleverd.

Al in de vestibule werd Henk overvallen door een lucht van vocht en schimmel. Het onpersoonlijke, voor onverschillige bewoners neergezette meubilair versterkte de indruk van verlatenheid en verval. Aan de kraan in de keuken hing een druppel die zich niet scheen te kunnen losmaken; in een van

de kamers lag op de wastafel een bijna leeggeknepen tube tandpasta. Door het contrast met de lichte, bijna voddige meubelen deed de ouderwetse piano denken aan een bastion, een brok vastheid in een wereld van pulver.

De herinnering aan kwellende pianolessen belette hem het instrument te openen. Ze hadden elkaar immers niets te zeggen. Ook het huis had hem niets te zeggen. Hoe een oude vrouw, of zelfs een jonge, het er zou kunnen uithouden, was een vraag die hij zich niet behoefde te stellen. Ze moest vluchten voor een modderstroom, een zee van vuil – zo eenvoudig lag de zaak.

Er gingen drie weken voorbij voordat de emigrante arriveerde. Voor Henks moeder, die hij op de hoogte had gebracht, gaf dat tijd genoeg om het kille huis wat aantrekkelijker te maken. Als kroon op het werk stak ze de gashaard aan, zette een vaas met bloemen op de tafel in de woonkamer en ging daarna terug naar haar eigen huis.

In die drie weken kwam Franz een keer kijken en ging Henk een keer naar de stad om drie maanden huur op te halen. Anders viel er met Boerma niet te praten. Franz had met een machtiging van de eigenares het geld bij een bank geïnd. 'Ze heeft er altijd van gedroomd hier haar oude dag te slijten,' zei Franz, 'en daar lang geleden een beetje geld voor opzij gelegd. Ze is een kennis van mijn familie, vandaar dat ze me vertrouwt.' Hij glimlachte, niet zonder moeite. Er pakte zich ook voor hem een onweer samen en hij wist niet hoe hij eraan zou kunnen ontkomen.

De tengere Ida Kornblum stapte opgewekt uit de trein. Het was een heldere herfst dag. Wie uit het station kwam, liep de wereld rechtstreeks in de armen. Ze bleef even staan kijken alsof ze deze wereld voor het eerst zag. Haar verwelkte gezichtje straalde van verrukking. De lichtblauwe ogen gingen dicht en open, net als bij een pop, dacht Henk. De moede, weemoedige trek die daarna over het gezicht van het vrouwtje gleed, gaf hem een steek in zijn hart. Emigranten, dacht hij en liep met aan iedere hand een koffer naar de taxi. Zou ze hier veilig zijn? Zou iemand, waar ter wereld ook, in de komende jaren veilig zijn?

Franz kwam als laatste, met de zwaarste koffer, het sta-

tionsgebouw uit. 'Ik moet gauw terug,' zei hij, 'voor een vergadering.'

Henk wist iets van dit soort vergaderingen: bijeenkomsten van mensen die met hun rug tegen de muur leefden.

Tijdens de rit naar het huis keek Ida Kornblum geboeid, zonder iets te zeggen, naar buiten.

Ze was zichtbaar gelukkig toen ze de Duinroos binnenging. Haar zwijgen maakte plaats voor een spraakzaamheid die moeilijk op gang kwam. Alle woorden van verbazing en vreugde die haar moedertaal rijk was, kwamen haar over de lippen. Toen ze de bloemen zag, sprongen er tranen in haar ogen en greep ze Henks handen. Hij schreef het toe aan zijn zwartgallige aard dat haar gebaar hem minder voorkwam als een uitdrukking van dankbaarheid dan als het grijpen naar houvast door een drenkeling.

'Om rond te komen zal ik pianolessen geven,' zei Ida Kornblum.

Henk was haar vertrouwensman geworden. Er was niemand anders.

Van Franz kwam een briefje. Hij was voorlopig onbereikbaar. Haar banksaldo had hij laten overmaken naar het kleine bijkantoor in de badplaats.

Ida Kornblum was vast van plan in haar eigen onderhoud te voorzien. Henks moeder, die ze bezocht had om haar voor haar hulp te bedanken, bood haar aan om zo vaak ze daar zin in had te komen eten, maar Ida wilde daar niet van horen. 'Misschien krijg ik over een poosje zelf gasten,' zei ze. Inmiddels zat ze alleen, in de hoop op leerlingen. Die moesten afkomen op het bord in haar voortuintje: 'Ida Kornblum, pianolerares.

Toen het bord niet hielp, vroeg ze Henk een advertentie in het lokale weekblad te laten plaatsen, maar ook de advertentie bracht geen leerlingen naar haar huis. Ze verloor de moed niet, maar zat zelf urenlang aan de piano.

Henk ging haar een paar keer in de week opzoeken, om te ontkomen aan het gevoel dat de winterse verlatenheid hem langzaam wurgde.

De straat waar Ida woonde, een eindeloos schijnende weg door een verlaten gebied, waar hij telkens door windvlagen besprongen werd, verlichtte dat gevoel nauwelijks. Pas

wanneer hij haar huis naderde, leek het of er toch iets veranderde, kwam er een nieuw element in de atmosfeer van de straat.

Soms bleef hij even staan luisteren, alsof hij aarzelde het huis binnen te gaan. De weinige muzikale kennis die men hem in zijn kinderjaren had bijgebracht, was geheel vervlogen en had plaats gemaakt voor een volslagen onverschilligheid jegens alle muziek. Maar terwijl hij daar stond en Ida's spel, gedempt door de ramen en muren, tot hem doordrong, werd hij overvallen door een melancholie die hem bijna de adem benam. Dat die kleine, uit haar milieu verjaagde vrouw hier, ergens aan de rand van het continent, zich onbekommerd aan muziek overgaf, confronteerde hem met de absurditeit en zinloosheid van een wereld die mensen als afval kon behandelen.

Ida was altijd blij als Henk kwam. Soms wat al te blij, vond hij. Ondanks de akelige berichten die zij uit haar oude vaderland kreeg en ondanks haar eigen trieste ervaringen, bleef ze vol optimisme. Ook het feit dat zich geen enkele leerling aanmeldde, kon haar niet van streek brengen. Daardoor had ze meer tijd om te wandelen, wat ze iedere morgen minstens een uur deed, al werd ze vaak bijna weggeblazen. De zeelucht deed haar goed, van haar astma had ze vrijwel geen last meer. De gasten die ze verwachtte, kwamen niet. Niemand. Dat stemde haar wel droevig, maar ze gaf aan die droefheid niet toe. Ze voelde zich sterker en gezonder dan ooit.

Ze was zuinig, ze had weinig nodig en betaalde voorlopig een bescheiden winterhuur. Henk, die wist wat ze bezat en in welk tempo het verminderde, maakte daar eens een opmerking over, voorzichtig, om haar niet te kwetsen. Het was de zoveelste regendag, een druipende wereld die zich geen zon herinnerde. Henk zinspeelde op instellingen die zich het lot van emigranten aantrokken.

'Nee, nee,' zei Ida haastig. 'Ik heb me altijd zelf kunnen redden. Er komen leerlingen, ik weet het zeker. Tegen het voorjaar moeten we nog maar eens adverteren.'

Terwijl Henk door enorme plassen naar huis waadde, bedacht hij dat Ida's wereld ondanks alles in stand was gebleven en dat ze het besef van de ramp die haar had getroffen, zoveel mogelijk verdrong. Slechts op enkele onbewaakte

ogenblikken maakte ze de indruk moe en eenzaam te zijn. Maar op het kleine vrouwtje met haar bewonderenswaardige innerlijke vrijheid liepen alle wereldse zorgen stuk. Over haar verleden liet ze weinig los, maar toch was Henk te weten gekomen dat ze als lerares aan een muziekschool verbonden was geweest. Een openbare instelling die haar al kort na de komst van het Derde Rijk als ongewenst element had ontslagen. Vrienden van haar hadden beloofd ook hierheen te zullen komen. Uit hun brieven bleek dat ze daartoe nog geen kans hadden gezien en ook hoopten ze nog op een betere toekomst.

'Zonder mijn liefde voor de zee zat ik misschien ook nog daarginds,' zei Ida.

Het ging Henks verstand te boven.

Voor de huizenexploitant Boerma begonnen de zomerse activiteiten al vroeg. Omstreeks januari druppelden de eerste aanvragen voor zomerverblijven binnen, een paar maanden later was het al een flinke stroom. Toen Henk hem in maart namens Ida de huur kwam brengen, gaf Boerma zijn bezoeker een briefje, waarop de huurbedragen voor de maanden mei tot en met september. Bij elkaar vormde dat een bedrag van verscheidene duizenden guldens. 'Dan weet ze waar ze aan toe is als ze de zomer wil overblijven,' zei Boerma.

Hoezeer ook bekend met de verhuurgebruiken in zijn woonplaats, kreeg Henk toch een kleine schok. De laatste tijd had hij herhaaldelijk met Ida over deze kwestie willen praten, maar hij had dat telkens weer uitgesteld. Nu kon hij er niet meer aan ontkomen. Zij wist trouwens hoe het hier met deze dingen gesteld was.

Op een dag waarop een voorjaarszon de wereld eindelijk weer een bewoonbaar aanzien gaf, vond Henk de moed om het onderwerp aan te snijden. Ida had de tuindeuren van haar woonkamer geopend en zat met een boek op het achterterras, toen hij met hoorbare stappen om de hoek van het huis verscheen.

Zo, in de buitenlucht, met overal een belofte van bloei, leek ze schraler en brozer dan ooit. 'Het wordt lente!' zei ze enthousiast.

Henk probeerde haar geestdrift te temperen: 'Maar het wordt in zeker opzicht ook een moeilijke tijd.'

Er gleed een schaduw over haar gezicht. Het speet Henk dat hij dit gezegd had. Hij veegde echter zijn bezwaren weg en zei, terwijl hij in zijn volle lengte oprees boven het in een tuinstoel uitgestrekte figuurtje: 'We moeten maatregelen nemen om de zomer door te komen.'

'O ja, de zomer, dan is het hier heerlijk,' zei Ida.

'En duur,' vulde Henk aan. Hij ging op de balustrade van het terras zitten, haalde Boerma's briefje te voorschijn en noemde het daarop vermelde totaal. Ida's blik dwaalde naar een onbestemde verte. Voor de zoveelste keer had hij het gevoel dat hij haar niet kon bereiken. Haar enthousiasme was vervlogen; ze sprak zelfs niet over lessen of over adverteren. Ze zei alleen: 'Kom morgen terug.'

Hij stond op, gaf haar een hand en verdween.

In de loop van de volgende morgen, met nog steeds zonnig weer, ging Henk naar de Duinroos terug. Hij had weinig geslapen, gekweld niet zozeer door de vraag hoe het nu verder met Ida moest als wel door het onverklaarbare in haar houding. Hij deed lang over de wandeling, zijn schoenen leken met lood verzwaard. Hier en daar heerste al voorjaars-bedrijvigheid: opgestoven zand werd weggeruimd, luiken werden van vensters verwijderd.

Net als de vorige dag liep hij om Ida's huis heen. Omdat hij haar binnen niet zag, ging hij terug naar de voorkant. Hij had een sleutel van de huisdeur.

De piano in de woonkamer stond open. Er stond muziek op, Mozart. Als een stokoude man hees hij zich de trap op naar boven.

Ida lag op haar bed, haar ogen dicht, haar handen op de dekens.

Hij raakte haar handen aan en toen haar voorhoofd. De koude trok door hem heen als een ijzige wind.

Op het nachtkastje lag een envelop met het opschrift 'Voor Henk'.

Hij overwon zijn gevoel van duizeligheid en scheurde de envelop open. 'Ik dank je voor je vriendschap. Ik heb weken op een andere vriend gewacht. Er is hem waarschijnlijk iets overkomen. Ik heb een mooi leven gehad. Denk maar niet meer aan mij en wees gelukkig. Ida.'

Een half uur later stond hij met een dokter bij haar bed. Er

viel zonlicht op haar handen.

Die middag zocht hij Boerma op. De huiseigenaar schudde zijn hoofd. 'Ze heeft pech gehad,' zei hij. 'Maar ik heb gelukkig een nieuwe liefhebber voor dat huis. Ik moet nu weg.'

Met een haastige hand streek hij over zijn gezicht. Dezelfde hand die straks het bord 'Ida Kornblum, pianolerares' uit de grond zou trekken.

Het experiment

I

De bladeren die nog niet waren afgevallen, ratelden driftig in de wind. Hier en daar fladderden er enkele weg, kleurloos en verschrompeld, maar bijna speels in hun ondergang. Ze huppelden door de straat alsof hun iets anders wachtte dan een einde in modder en vuilnis.

Joseph Wehner keek er een paar na, toen hij iemand verrast hoorde roepen: 'Collega!' Hij kromp ineen, maar het feit dat hem een hand werd toegestoken, verlichtte zijn schrik. Hij beantwoordde de glimlach van de ander, ofschoon hij nog niet wist wie hij voor zich had. 'Hahne! Franz Hahne!' Met behulp van een aantal geheugensprongen vond Wehner aansluiting. Jaargenoten, studiemakkers, na een stevig glas elkaar trouw tot in de dood en daarna uiteenge-raakt door de ernst van het leven.

'Hoe gaat het?' vroeg Hahne. Er lag geen glimlach meer op zijn rond gezicht, geen enkele ontcijferbare uitdrukking. Wehner haalde zijn schouders op en keek om zich heen. Niemand scheen op hen te letten. 'Het gaat zoals het gaat,' zei hij.

'We moeten eens praten,' zei Hahne. Hij keek weer wat vriendelijker. 'Waar zou dat kunnen?'

'Bij mij thuis?'

Ze maakten een afspraak, voor dezelfde avond.

Zonder om te kijken liepen ze allebei verder.

De nacht was al gevallen toen Hahne aanbelde. De deur werd bijna onmiddellijk geopend. Wehner had een huisjasje aan. Zijn golvend donker haar was met grijs doorschoten. Zijn hoge voorhoofd leek nog hoger doordat de haarlijn ver was opgeschoven.

Hij stelde Hahne voor aan de gastvrouw. Ze sprak zacht, bijna onverstaanbaar, en wilde zich dadelijk terugtrekken, maar de bezoeker zei dat hij prijs stelde op haar aanwezigheid. Het werd een zwijgende aanwezigheid, zoals die van

de meubelen in de door een kleine schemerlamp verlichte kamer.

Kinderen? 'Ja, twee,' zei Wehner, 'een zoon en een dochter.' Vlak voor het uitbreken van de oorlog waren zij er nog in geslaagd hen te laten emigreren. Hij en zijn vrouw zouden wat later komen. Hij kon zijn dokterspraktijk niet zo gauw afwikkelen, er waren enkele mensen die sterk op hem steunden.

Hij bukte zich naar een fles die naast zijn voeten stond.

'En nu?' vroeg Hahne.

Hij had Wehner tijdens diens relaas niet aangekeken, maar langs hem heen gestaard en de kamer zo goed opgenomen als de zwakke verlichting toeliet.

Wehner schonk in, zette de fles neer en haalde zijn schouders op.

'Nu?' herhaalde hij.

Ze toostten en namen ieder een teug.

'Nu – niets,' zei Wehner. 'Ik hoor veel. Ik weet weinig.'

'Dan weet ik meer,' zei Hahne. 'Volgens mijn inlichtingen doe je er verstandig aan je zo gauw mogelijk in veiligheid te stellen.'

Wehner maakte een kort geluid dat op een lachje leek. 'Veiligheid? Waar? Hoe?'

'Een redelijke mate van veiligheid. Op zijn minst voorlopig,' zei Hahne.

Hij begon op zakelijke toon te vertellen wat hij voor Wehner en zijn vrouw kon doen. Hij, Hahne, was hier in de hoofdstad in verband met een plan om enkele mensen uit de gevarenzone te halen. Men had hem een zekere vrijheid van handelen gelaten, vooral wat de keuze betrof. De uitgekozenen zouden ongemoeid blijven, weliswaar beperkt in hun bewegingen, maar binnen die beperking vrij. Een afzondering die zo min mogelijk het karakter van gevangenschap zou hebben. Het aantal mensen stond nog niet vast, maar het zouden er waarschijnlijk enige tientallen kunnen zijn. Hij had zich juist afgevraagd wie hij hiervoor in aanmerking zou laten komen, toen hij zijn vroegere vriend Wehner tegen het lijf liep.

Ze konden elkanders gezicht nauwelijks zien en schenen daar ook geen moeite voor te doen.

Wehner schraapte zijn keel. 'Het is dus een officiële aangelegenheid.'

'Min of meer,' zei Hahne. 'Je moet wel bedenken dat je hoe dan ook in hun macht bent.'

Wehner had dit bedacht – een gedachte die nader overleg feitelijk overbodig maakte. Toch bleef hij wanhopig zoeken, niet zozeer naar een middel om zich uit zijn situatie te bevrijden als wel om iets meer licht te brengen in dit ondoorzichtige voorstel.

'Je wilt onze beslissing natuurlijk graag snel horen,' zei hij. 'Ik vertrek morgenavond. Stel een lijstje op met maximaal twintig namen. Met leeftijdsgrenzen hoef je geen rekening te houden. Ik kom de lijst tegen zes uur halen. Is dat afgesproken?'

'Afgesproken,' zei Wehner.

Hahne pakte zijn glas weer. Wehner deed hetzelfde. Ze klonken, met een bijna onhoorbaar tikje.

Even later liet Wehner zijn bezoeker uit.

'Ik vertrouw het niet,' zei Emma Wehner, terwijl haar man zijn nog dichtgeschroefde vulpen over een blad papier heen en weer bewoog.

'Vertrouwen of niet – maakt dat verschil?' vroeg Wehner. Het knagende gevoel overviel hem weer: dat achter de deur het niets stond, dat een stap naar buiten een stap in de afgrond kon zijn. En toch was hem macht gegeven, macht over leven en dood.

Hij legde zijn pen neer, stond op en begon te ijsberen.

Telkens verscheen hij even in het licht van de lamp en zonk dan weer weg in het donker. De pendule sloeg. Hij liep naar zijn stoel terug, schroefde zijn vulpen los en zette de namen van zijn vrouw en hemzelf op het papier. Zij schoof haar stoel naast de zijne en keek over zijn schouder. Het was alsof vanaf het wit onder hun namen rijen ogen haar aanstaarden, van levenden, maar ook van doden. Familieleden en vreemden die vertrokken waren, naar elders, naar nergens.

Hij schreef: 'Weiss.'

'En Goldmann?' vroeg ze.

Hij noteerde de naam. Toen nam hij zijn agenda van zijn schrijfbureau en bladerde hem langzaam door. Namen, mensen, achtergeblevenen. Elke naam een kreet in de leegte, een kreet naar hem. Hij schoof de agenda weg. Ook het blad papier wilde hij niet meer aankijken. Van de namen

die hij opgeschreven had, ging een even zware beschuldiging uit als van die welke er niet stonden. Hij schonk nogmaals zijn glas vol en zette het aan zijn mond om het in één teug te legen, maar nam slechts een kleine slok. Toen schreef hij weer, met tussenpozen. Hij was zo gaan zitten dat zijn vrouw hem niet op zijn vingers kon kijken. Ten slotte schoof hij haar het lijstje toe. Niet meer dan acht namen. Achter elke naam had hij een cijfer gezet, twee of drie. Emma las de lijst vlug door. 'De Bergers. Denk aan hun kinderen. En de...'

Hij liet haar niet uitspreken. 'Ik denk aan alle kinderen. Ik denk aan alle mensen.'

Ze greep hem bij zijn arm. 'Maar hoor nou eens...'

'Laten we naar bed gaan,' zei hij.

Voor hij in bed stapte, schrapte hij een naam en verving die door een andere.

Na een half uur stond hij op, ging naar de woonkamer en keek het lijstje nog eens door. Hij stond erover gebogen tot hij het gevoel kreeg versteend te zijn. Hij ging terug naar bed, keerde bij de deur van de slaapkamer om en voegde de naam van een gezin met twee kinderen aan de lijst toe. Vier mensen boven het maximum, misschien meer. In de loop van de nacht rekende hij het na en kwam tot een totaal van zevenentwintig. Opnieuw rekenen leverde weer een ander cijfer op. Hij zou morgen druk werk hebben, het werd hoog tijd dat hij wat sliep.

'Je slaapt niet,' zei zijn vrouw.

Hij gaf haar geen antwoord.

Voor hij de deur uitging, zei hij tegen Emma: 'Wie er ook komt, geen woord hierover.'

Hij was rustig, maar bleek, ofschoon hij zich niet moe voelde, alleen leeg. Die leegte was niet alleen innerlijk, ook uiterlijk, een vacuüm waarin hij moest spreken, handelen, beslissingen nemen of nalaten.

Hij betrapte zich op de gedachte dat ook een dode voor beslissingen gesteld kon worden. En toen op de vraag: kan men tegelijk levend en dood zijn? Men kon beter met gedachten dan met gezichten geconfronteerd worden. En wat hij nu tegemoet ging, waren gezichten. Gezichten van mensen die woonden achter naambordjes met een teken waaraan

men hun afkomst kon herkennen. Gezichten van gebrandmerkten. Wehner kende hen al jaren, jaren die hoe langer hoe trager waren gaan verlopen. Iedere dag betekende een stap dichtër naar een toekomst die geen toekomst was, omdat men zich er niets bij kon of durfde voorstellen.

Hij ging te voet, zijn enige vervoermiddel. Nog steeds vielen er bladeren van de bomen, maar spoedig, misschien morgen al, zouden ze er volkomen kaal bij staan en zou de wind andere objecten moeten vinden om er zijn jachtspel mee te spelen. Volgens een gewoonte, die Wehner tot een tweede natuur was geworden, keek hij nauwelijks op of om, niet meer dan nodig was om botsingen te vermijden. Hij was op een eigen wereld aangewezen, zolang hij die kon vinden. Af en toe tastten zijn vingers in de buitenzak van zijn jas naar het papiertje met de namen van de uitverkoren lotgenoten. In zijn borstzak droeg hij zijn stethoscoop waarmee hij kon beluisteren wat er aan leven in zijn patiënten restte. Het eerste adres op zijn weg was dat van het echtpaar Weiss. Hij had hen drie dagen gelegen voor het laatst gezien. Na twee trappen te hebben beklommen belde hij aan, zonder naar het naambordje te kijken. Een onbekende vrouw deed open en bleef in de kier van de deur staan. Haar blik gleed op en neer langs zijn gestalte. Hij wist al dat zijn komst overbodig was, maar zei toch: 'Dokter Wehner, voor mevrouw Weiss.'

'Ze zijn verhuisd. Vertrokken,' zei de vrouw.

Hij was al op weg naar beneden toen hij haar nog hoorde zeggen: 'Het spijt me.'

Spijt, dat bestond dus nog, iets dat men kon meenemen aan zijn schoenzolen, die het herhaalden, op een trap, op de straatstenen, tot in het oneindige.

De leegte waarin hij zich voortbewoog, was twee mensen groter geworden, het surplus op zijn lijstje twee mensen kleiner.

Zijn tweede visite, bij mevrouw Hertz, leverde echter een onverwachte aanwinst op, een vierjarig meisje dat de vorige dag voor een paar uur door haar ouders aan mevrouw Hertz was toevertrouwd. De ouders waren niet teruggekomen en mevrouw Hertz had begrepen dat de paar uren de betekenis van voorgoed hadden gekregen. Het kind had het overigens getroffen, want Wehner had mevrouw Hertz voor zijn

groepje uitgekozen omdat zij de hulpvaardigheid en moederlijkheid in persoon was. Ze verklaarde zich bereid mee te gaan, zonder iets anders te vragen dan het kind mee te nemen.

'Natuurlijk!' zei Wehner en zette een paar krabbels op zijn lijstje.

Volgende bezoeken verliepen minder vlot. Sommigen wilden meer weten dan het weinige dat hij kon vertellen. Met wisselend resultaat gebruikte hij het woord veiligheid.

Een paar mensen grepen er zich onmiddellijk aan vast, anderen leken om hun veiligheid niet al te bezorgd, weer anderen hadden geen enkel vertrouwen in welke toezegging ook.

De familie Berger bleek plotseling vermeerderd met een oude vrouw, gevlucht uit een bedreigd rusthuis. Mevrouw Heinemann was sinds een paar weken in de war en produceerde slechts een stompzinnig gelach. Gelukkig zei haar man dat ze er onder deze omstandigheden van afzagen. Wehner verdreef de gedachte dat hij Heinemann zijn eigen doodvonnis hoorde uitspreken. Misschien wel, misschien niet, het was niet te zeggen.

Vermoeid, geplaagd door honger en dorst, kwam hij in de late namiddag thuis. Toen hij zich in zijn stoel liet zakken, zag hij de gezichten weer voor zich, met alle nuances van hoop, verzet, berusting, cynisme en zelfs argeloosheid.

Zijn vrouw schonk hem wat te drinken in. Hij legde het lijstje voor zich op tafel, nam een tweede blad papier en schreef daarop alle gegevens – naam, adres, leeftijd en gezinssamenstelling.

Emma telde. 'Twintig,' zei ze ten slotte.

Hij keek haar aan en deed zijn mond open, maar zijn reactie bleef onuitgesproken.

'Ik maak er dadelijk werk van,' zei Hahne nadat hij de lijst had doorgekeken. 'Binnen achtenveertig uur krijgen deze mensen een oproep. Alle bijzonderheden over bagage en plaats en tijd van vertrek staan daarin.'

Hij keek zijn gastheer aan met een glimlach die Wehner zich niet van vroeger herinnerde.

'Drink je nog wat?' vroeg Wehner.

Hahne bedankte, zijn trein vertrok over een paar uur en hij

had vóór die tijd nog verschillende dingen te regelen.
Wehner liet hem uit.

Hahne riep de gastvrouw, die in de keuken bezig was, een groet toe. 'We zien elkaar gauw weer.'

II

Zo'n klein groepje mensen kon men geen transport noemen.

Onder transport was men iets gaan verstaan waarmee onplezierige verschijnselen verbonden waren: gedrang, verwarring, commando's, slecht spoorwegmaterieel.

Hier echter kon men de indruk krijgen van een vakantie-reisje, al waren de deelnemers minder opgewekt dan toeristen doorgaans zijn. Het waren mensen van uiteenlopende leeftijd, met een paar kinderen die, geïmponeerd door de uiterlijke rust der ouderen, onnatuurlijk stil waren.

De woningen die zij verlaten hadden, werden afgesloten en verzegeld. Hun bagage omvatte niet meer dan wat men met twee handen kon vervoeren.

Er was één oude man bij, bedaard, met heldere ogen, de door Wehner uitverkoren geestelijk leidsman van de groep.

Niemand lette op deze groep, niets kenmerkte hen als uitzonderlijk. Wel reisden ze in gereserveerde coupés, maar als bevoorrechten, niet als gevangenen. Er was ook niemand die toezicht op hen hield. Wehner zelf, met de nodige instructies op zak, was hoofd van het gezelschap.

Het weer was goed, een schrale dag, maar zonnig, een geschikte dag voor een uitstapje.

De trein vertrok om negen uur drie, overeenkomstig de dienstregeling. Wehner vergeleek zijn horloge met de stationsklok. Alles klopte, alle wijzers wezen dezelfde tijd.

De kinderen van het echtpaar Hanf, meisjes van negen en zeven jaar, stonden met hun neus tegen de ruit gedrukt en maakten elkaar attent op de verrassingen die voorbijtrokken. Na de lange maanden in de stad bood iedere meter grond een verrassing. Het derde en laatste kind uit het gezelschap zat bij haar pleegmoeder op schoot en keek met een afwezige blik voor zich uit.

Allen kenden elkaar van naam, lotgenoten die elkaar in hun steeds kleiner wordende wereld wel eens tegengekomen

waren. Naar achtergrond waren zij ongeveer van hetzelfde niveau, sinds lang op zichzelf aangewezen in een wereld van gevaar en nu bereid in elkaar steun te vinden.

Er ontspannen zich al gauw gesprekken tussen een paar mensen; anderen zwegen en verdiepten zich in de raadsels waarvoor deze nieuwe ontwikkeling hen plaatste.

Later op de dag at men de meegenomen middagmaaltijd. Daarna doofden de gesprekken langzaam uit; het gepeins, dat telkens op blinde muren stiet, zakte af tot slaperig gemijmer.

Wehner had een keer zijn plaats verlaten om zich van de stemming in de andere coupés op de hoogte te stellen. Hij deed het niet nog eens; de verschrikte reacties bij het openschuiven van de coupédeur waren te heftig. Wie naar het toilet ging, opende en sloot de deur alsof die van porselein was. Er was echter nog steeds geen controle geweest.

Tegen het eind van de reis groeide de spanning. Men had weilanden gezien, steden en dorpen, heuvels, en reed nu door een woudgebied met kaal loofhout en sombere naaldbossen, domein van vogels en eekhoorns. De in slaap gevallen kinderen werden wakker gemaakt, hun haren gekamd, hun kleren gladgestreken. Ze waren dadelijk weer een en al leven, en hun luidruchtigheid moest zelfs getemperd worden.

Het liep naar vier uur, de dag begon een schemerige tint te krijgen. Een klein station, was Wehner gezegd. Het was inderdaad een klein station, niet meer dan een ongeplaveid perron waar vermoedelijk nog nooit een sneltrein had gestopt. Het naambord was door roest half weggevreten en onleesbaar geworden. Het knarsen en piepen van het treinstel leek zich voort te planten in de trillende kruinen der bomen die op de hellingen langs de spoorweg stonden. Na het urenlange geratel voelden de reizigers zich door de stilte overvallen.

Wehner, met aan beide handen een koffer, liep voorop, licht voorovergebogen, alsof hij zich tegen de stilte in duwde.

Van ver weg was nog het snel vervagende geluid van de trein hoorbaar.

Ze hoefden niet lang te lopen, alles was perfect geregeld. Een paar honderd meter van de overweg stond de bus, geen luxe toerwagen, maar evenmin een grauw militair vehikel.

Men kon er mensen mee vervoeren zonder hun de indruk te geven dat ze vrachtgoed waren. De chauffeur, een jonge man in burger, tikte aan zijn pet en zei goeiemiddag. Hij keek met een glimlach naar de kinderen. 'Stapt u maar in,' zei hij, 'ik reik de bagage wel aan.' Hij deed meer, hij legde de koffers op een paar lege banken achter in de wagen en ging toen achter het stuur zitten.

De reizigers vergaapten zich aan de omgeving, alsof ze voor het eerst een stuk vrije natuur zagen. Het was werkelijk een imposant landschap, een laan met aan weerszijden beuken waarop bleke zonneschijn viel.

Tussen de bomen waren telkens doorkijkjes naar door bos omsloten grasland met hier en daar door planten overwoekerde rotsen. De bosgeur drong in de wagen door; de reizigers namen haar als een drank in zich op. Enkelen keken elkaar aan met in hun ogen een van die vragen waarop niemand het antwoord wist.

De weg steeg langzaam. Het landschap kreeg een parkachtig karakter: welverzorgde bospartijen, een kleine vijver, verharde slingerpaden, een wandelgebied voor welgestelden.

De poort waar de wagen onderdoor reed, scheen eeuwen te hebben getrotseerd en deed aan feodale tijden denken. Poortwachters waren er echter niet te zien, alles ademde landelijke vrede en rust. Wie uit de bewoonde wereld kwam, kon nauwelijks geloven dat zo iets nog bestond in dit land waar het openbare leven beheerst werd door krijgsgehuil en overwinningfanfares. De rust was zo intens dat ze beklemde.

Waar worden we heen gebracht? vroegen Wehner en de anderen zich af.

De kleine zusjes Hanf waren op hun knieën gaan zitten, hun neus tegen de ruit gedrukt. Net als de ouderen zeiden ze niets, bevangen door de weidsheid van de omgeving. Op deze dag en speciaal tijdens deze rit zagen ze meer groen dan ooit tevoren.

Na ongeveer een kwartier stopte de bus bij een soort kleine boswachterswoning. Er kwam een man uit die er uitzag als een houtvester of een jachtopziener, landelijk, sportief, gehard door weer en wind. Hij wisselde enige woorden met de chauffeur, die zich uit het raam van de cabine had gebogen. Voor het gezelschap waren het onverstaanbare dialectwoor-

den die echter juist door hun boersheid geruststellend klonken en een sfeer van pastorale geborgenheid schiepen. Een grote herdershond keek met lome ogen op naar de bus. Door het zachte ronken van de motor mengde zich het gekakel van kippen, een geluid uit een onzichtbare achtergrond.

Ze reden door. Een paar honderd meter verderop stopten ze bij een grote villa, een huis met verscheidene serres en terrassen. De gazons waren goed onderhouden; slechts hier en daar in de nu kleurloze bloembedden lag een gevallen boomblad. Iets verder stonden een paar eiken; het dorre lover aan hun takken huiverde hoorbaar.

De chauffeur hielp de bagage naar binnen dragen. Hij verwees het gezelschap naar een grote tuinkamer en zei: 'Er komt dadelijk iemand.'

De kamer was ouderwets, maar onberispelijk gemeubeld. Heel het huis leek trouwens in gereedheid gebracht voor zijn nieuwe bewoners. De oudsten gingen zitten, voorzichtig, als twijfelden ze eraan of dat mocht. De wand boven de schoorsteenmantel werd geheel in beslag genomen door een spiegel in een vergulde, van weelderig loofwerk voorziene lijst. De wereld werd erdoor verdubbeld, maar doordat de vallende schemer kleuren en vormen uitwiste, leek het een verdubbeling van iets dat niet bestond, een verschijnsel buiten de tijd.

Vóór iemand zich daarin kon verdiepen, verscheen de persoon die de chauffeur had aangekondigd. Hij kwam van de andere kant van het landschap in een kleine auto aanrijden. Het was Wehners oude studiemakker. Hahne naderde met snelle passen en sloot de buitenluiken van de tuinkamer, zodat het binnen donker werd. Een paar tellen later ging het licht aan.

Hahne kwam met uitgestoken hand op Wehner af, heette allen welkom en zei: 'Hahne – uw gastheer.' Hij wachtte even, alsof hij over zijn volgende woorden moest nadenken. 'Ik hoop dat u het naar uw zin zult hebben. Hebt u iets te vragen of op te merken, dan kunt u zich tot dokter Wehner wenden. Hij is uw contactman.'

Hahne wachtte weer en keek met een vriendelijke blik in zijn ogen de kring rond. 'Wat huishoudelijke zaken zoals voeding betreft, verzoek ik een van de dames even mee te gaan naar de keuken.'

Alle vrouwen maakten een gebaar dat getuigde van hun bereidheid met hem mee te gaan.

'Ik ben zo terug,' zei de door Hahne uitgekozen mevrouw Hertz tegen haar pleegkind. Ze bleef zeker tien minuten weg; niet alleen de keuken, het hele huis werd haar getoond. Reeds begon ze zich in haar rol als moeder van dit grote gezin in te leven.

Inmiddels liepen de anderen, voor zover ze niet zaten, in de kamer heen en weer.

De kinderen Hanf vroegen een paar keer of het nog lang duurde. Hun ouders beperkten zich tot een schouderophalen of een kort, afwerend handgebaar. De kleine Trudi, mevrouw Hertz' pleegkind, volgde het vraag en antwoordspel met grote ogen. Wehner kon geen reden tot bijzondere ongerustheid vinden, wat niet wegnam dat hij af en toe zo strak naar de deur keek alsof hij deze wilde doorboren.

Als contactman moest hij nog met Hahne spreken, maar die liet zich niet meer zien. Alleen het geluid van zijn startende auto was te horen, terwijl mevrouw Hertz de kamer weer binnenkwam. Allen dromden om haar heen.

'Als het zo blijft, zal het wel gaan,' zei ze. 'Komt u maar mee.'

Ze bleek tijdens haar rondgang met Hahne al een voorlopige verdeling van de kamers te hebben gemaakt. Er was ruimte, niemand maakte aanmerkingen. Sjouwen met koffers, uitpakken van de spullen, zich opfrissen, elkaar deelgenoot maken van kleine ontdekkingen, namen de spanning weg, riepen nieuwe gevoelens van verbondenheid op. De kinderen begonnen rond te neuzen, eerst behoedzaam, maar al spoedig uitgelaten. Geen waarschuwende vinger kon hen tegenhouden, het aantal verrassingen was te groot.

Ongeveer een uur later ging het gezelschap aan tafel, geen feestelijke gebeurtenis, maar wel een plechtige. De bejaarde Bacher, door Wehner aangeduid als 'onze huisoudste', sprak enige inleidende woorden die men, ofschoon hij niet tot de orthodoxie behoorde, wel als een kleine inwijding en zelfs als een gebed mocht beschouwen. Er lag een bijzondere glans in zijn ogen, alsof hij door de dingen van deze aarde heen een wereld aanschouwde waarin alle onrecht was overwonnen, strijd en verdrukking hadden plaats gemaakt voor broederlijkheid. De ontvankelijke gemoederen hoorden

meer dan er gezegd werd, de behoefte aan steun kon het niet zonder troost stellen.

De tafelgesprekken gingen echter over de praktische zaken van het nieuwe leven: voeding, bewassing en dergelijke. Ook de bibliotheek kwam ter sprake, door mevrouw Hertz aangeprezen als een ruime collectie. Wat heeft dit te beteekenen? vroeg deze en gene zich af, maar niemand durfde de vraag hardop te stellen.

Terwijl de kinderen naar bed werden gebracht, gingen anderen naar de leeskamer, een klein arsenaal van klassieken, namen hier en daar een boek van zijn plaats, bladerden erin en zetten het op de oude plaats terug. Van lezen kwam nog niet veel, maar de komende tijd zou daartoe zeker alle gelegenheid zijn.

III

Hun verblijf zou zo min mogelijk het karakter van gevangenschap dragen, had Hahne gezegd. Waar de grens van het mogelijke lag, had hij in het midden gelaten. Wehner had er geen idee van.

De eerste nacht in de nieuwe omgeving had hij urenlang gepiekerd over het mogelijke en het onmogelijke. In de loop van de jaren was het hem hoe langer hoe duidelijker geworden dat het onmogelijke een begrip was dat voortdurend herzien moest worden. Wat gisteren nog als onmogelijk, ja onvoorstelbaar gold, kon vandaag al realiteit zijn. Ten slotte was alleen al het feit van hun aanwezigheid hier verbijsterend. Niets in de wijze waarop zij behandeld werden, viel te rijmen met wat van hogerhand als politiek was aanvaard en werd toegepast. Wehner besloot zich voorlopig maar bij de feiten neer te leggen en gesprekken over dit onderwerp als het enigszins kon te vermijden.

De feiten waren echter geruststellend. Afgezien van de ruime huisvesting en de fraaie omgeving, werd in hun dagelijkse behoeften voorzien op een wijze die weinig of niets te wensen overliet.

Voor levensmiddelen en ook voor kranten en rookgerei zorgden de jachtopziener Falke en zijn vrouw. Hun gediensstigheid gaf de onvrijwillige bewoners het gevoel welkome gasten te zijn. Mevrouw Hertz en haar helpsters bespraken

's morgens met mevrouw Falke wat er die dag op tafel zou komen en een uur of wat later kregen ze het thuisbezorgd. Men zou haast gaan geloven dat de Falkes de aanwezigheid van de groep volkomen normaal vonden. Maar het feit dat de samenstelling van het gezelschap hen niet merkbaar verwonderde en dat zij nooit naar hun herkomst of toekomst-plannen informeerden, sloot onwetendheid uit.

Ook de omstandigheid dat er nooit over kosten gesproken werd en dat de Falkes de uitgaven blijkbaar uit een geheime beurs betaalden, was verre van normaal. Het was iets dat Wehner en zijn lotgenoten een heel onbehaaglijk gevoel gaf, want tot terugbetalen waren zij niet in staat. Terugbetalen zou gelijkstaan met terugkeer, en wie had daar over gesproken?

Er kon natuurlijk een grote ommekeer komen, maar de levensduur van een mens, en speciaal een tot machteloosheid gedoemde mens, was onzeker en de dagelijkse wereldgebeurtenissen boden allerminst hoop op een spoedige ommekeer.

Het lezen van de krant was, ook als men rekening hield met verdraaiing en overdrijving, een smartelijke bezigheid. Misschien deden zich hoopgevende verschijnselen voor. Daarvan werd men echter niets gewaar. Het levensinstinct speurde ernaar, wilde erin geloven, maar het nuchtere verstand ontmaskerde ieder optimisme als een illusie.

Maar lang niet allen waren zo nuchter. Reeds de eerste dag moest mevrouw Hertz met veel tact een opkomende onenigheid tussen twee vrouwen sussen. Diezelfde dag ging Wehner in zijn eentje op verkenning uit. Op zijn wandeling langs de weg achter de villa stiet hij na zo'n tien minuten op een hoog, afgesloten hek. Het strekte zich naar links en naar rechts uit, dwars door de begroeiing van het terrein. Dit was dus de grens van hun wereld aan de achterzijde. Aan de voorkant eindigde hun bewegingsvrijheid bij het huis van de jachtopziener. Er joeg een ijskoude wind door de struiken. Men zat hier kennelijk vrij hoog boven zeeniveau en Wehner voorzag een lange winter. Een leven met geen andere vastheid dan onoverschrijdbare hekken. Alsof hij zich zijn gevangenschap goed wilde inprenten, liep hij enige malen het toegewezen terrein rond om ten slotte, tot op het bot verkleumd, het huis weer binnen te gaan.

Mevrouw Hanf, van opleiding onderwijzeres, zette het huis-onderricht dat ze haar kinderen al een hele tijd gaf, hier voort en nam ook de eenzame Trudi onder haar hoede. Bacher zat in de bibliotheek in een van de door hem meegebrachte boeken te lezen, anderen verdiepten zich er in een krant of in een boek van het huis, als vakantiegangers bij slecht weer. Bij Wehners komst keken ze even op. Dachten ze dat hij iets aan de weersgesteldheid kon veranderen?

Wehner sloot zich bij hen aan en trachtte zich in te leven in zijn functie van contactman. Contact met wie? Hahne had zich vandaag nog niet laten zien en Wehner was niets bekend over de organisatie waarvan zijn collega deel uitmaakte. Of toch? Hij herinnerde zich haarscherp de woorden die Hahne gebruikt had: een redelijke mate van veiligheid, op zijn minst voorlopig.

Maar wat was 'een redelijke mate van veiligheid'? En hoe ver reikte 'voorlopig'? En dan die sinistere waarschuwing: 'Je moet wel bedenken dat je hoe dan ook in hun macht bent.' Een van de aanwezige mannen keek uit zijn boek op en maakte een buurman attent op een passage die hij zojuist had gelezen. Er ontstond een discussie waarin eerst een derde, toen een vierde zich mengde, en ten slotte ook Wehner. Hij had het gevoel dat dag en uur van hem afgleden, dat hij werd opgenomen in een wereld met wijde vergezichten waarin alle grenzen waren uitgewist. Zulke gevoelens overvielen hem zelden. Hij begreep dat hij labiel was en nam zich opnieuw voor bij de feiten te blijven en zich niet in speculaties te begeven.

Tot laat in de avond hoopte hij dat Hahne zich zou vertonen, alsof alleen reeds diens aanwezigheid bewees dat de groep niet aan haar lot werd overgelaten.

Pas de volgende morgen, nog vóór het ontbijt, kwam Hahne over de weg achter het huis aanrijden. De zusjes Hanf dartelden door de gang en Hahne keek bij de voordeur een ogenblik naar hen. Twee donkere schepseltjes die nog lang niet waren uitgekeken op de wonderen van hun nieuwe omgeving. Toen ze hem zagen, werden ze stil en kwam er een verlegen glimlachje op hun gezicht. Hij aaide hen in het voorbijgaan over het hoofd.

Wehner herinnerde zich wat Emma hem de vorige avond gezegd had: 'Als er geen bescherming voor de kinderen is,

zijn we allemaal verloren.' Hij was daar niet op ingegaan, maar had een huivering niet kunnen onderdrukken. Zo'n zelfde huivering kreeg hij bij het zien van Hahne's liefkozend gebaar. Bescherming? Verloren? De tijd voor vragen was voorbij. Er bleef niets anders over dan afwachten.

Op Hahne's verzoek ging Wehner met hem naar een kleine zijkamer, terwijl de anderen zich aan het ontbijt verzamelde. Er viel bleek herfstlicht door het raam, pal in Wehners ogen. Hij ging wat verzitten en zag de lijnen van Hahne's hoofd en gezicht een ogenblik zo scherp alsof ze niet met huid bekleed, maar naakt waren, als bij een doodshoofd. Tijdens het gesprek dat volgde, drong zo nu en dan een geluid uit de eetkamer tot hen door.

Of alles vlot liep, wilde Hahne weten. Wehner antwoordde dat het natuurlijk even wennen was, maar dat hij nog geen klachten over huisvesting en verzorging had gehoord. Alleen het baden leverde problemen op. 'Daar wou ik het juist over hebben,' zei Hahne. 'Problemen is vriendelijk gezegd. Je bedoelt dat de douches niet werken. De watertoevoer is wat dat betreft niet in orde. Morgen zal dat hoogstwaarschijnlijk in zoverre geregeld zijn dat er voortaan tussen acht en half negen 's morgens water is, zowel warm als koud. Dat is niet lang, maar je hebt vast al gezien dat er in de uitbouw een vrij groot aantal badcellen is.'

Wehner knikte. De uitbouw was een nieuw aanbouwsel met gelijkvloers een paar bij de keuken aansluitende werk- en wasruimten en op de bovenverdieping twee rijen douchecellen met kleedhokjes. 'Er is voor iedereen plaats,' zei Hahne. De mannen keken elkaar aan en, naar Wehners gevoel, tegelijkertijd langs elkaar heen. Hahne stond op. 'De eerstkomende dagen ben ik op reis,' zei hij. 'Is er iets te vragen, dan kan Falke je misschien helpen.'

Ze waren in de gang. Uit de eetkamer klonken stemmen. Hahne opende de deur en keek naar binnen. Hij wisselde een groet met de bewoners en wenste hun een prettige maaltijd. Wehner liep met Hahne mee naar de auto.

Er dreven kruidige geuren door de lucht.

't Is fris,' zei Hahne. 'Blijf niet staan.'

Terwijl de echo van de klap waarmee hij het portier had dichtgeslagen, wegstierf, liep Wehner langzaam terug.

IV

De winter viel vroeg in, voor deze streek misschien niet ongewoon vroeg, maar voor de nieuwe bewoners wel.

Bij hun aankomst waren de loofbomen reeds zo goed als kaal geweest en toch scheen het licht sindsdien nog verscherpt, was de ruimte groter geworden en hier en daar een nieuw verschiet opengegaan. Een verschiet dat door geen aanwezigheid van mensen werd verlevendigd. Indien er hier in de buurt ergens werd gewoond en gewerkt, dan gebeurde dat op een volstrekt onwaarneembare manier, zonder een spoor van beweging of geluid. Hadden de villabewoners niet de beschikking over kranten gehad, dan zouden ze gedacht kunnen hebben dat het menselijk bedrijf tot stilstand was gekomen en dat alleen in de natuur zich nog veranderingen voltrokken.

Allen Falke en zijn vrouw konden als vertegenwoordigers van de buitenwereld gelden, maar zij gingen stil hun gang en werden nooit in gezelschap van onbekenden gezien. Hun hond was kennelijk aan zijn laatste levensfase toe en al bijna deel van de dode natuur. Wilde men wat leven en bedrijvigheid vinden, dan bleef alleen een handvol rondscharrelende kippen over.

Als Wehner 's morgens naar buiten keek, zag hij een wereld van glas, wit van nachtvorst. Hij voelde zich dan iemand die vanuit een hiernamaals een blik wierp op een wereld die hij zich nauwelijks kon herinneren.

Naarmate er meer bewoners uit hun kamers kwamen, verdween dit gevoel en ging Wehner op in de dagelijkse routine, werd hij weer de contactman die hij in een vroeger bestaan was geweest. Klachten over de gezondheid trachtte hij te verhelpen met eenvoudige medicijnen die hem desgevraagd door Falke werden bezorgd. Als hij de kinderen zag, werd hij hoe langer hoe vaker herinnerd aan zijn eigen kinderen, ver weg in een onbereikbaar land. De scheiding was zwaar, maar hun aanwezigheid hier zou veel erger zijn geweest. Nee, hij kon zich daarover niet beklagen. Emma was er minder goed tegen opgewassen en zocht een compensatie door de kleine Trudi aan te halen, wier pleegmoeder sterk door huishoudelijke zorgen in beslag werd genomen. Het kind vroeg niet meer zo dikwijls wanneer haar vader en

moeder terug zouden komen. Ze had hier verschillende vaders en moeders, mensen die vele opwellingen moesten onderdrukken en aan het kind daar iets van kwijt konden. De bewoners probeerden hun spanningen ook langs andere wegen af te reageren. Bacher, de door Wehner uitverkoren geestelijk leidsman, was begonnen aan een breed opgezette cursus over het wezen van hun voorvaderlijke religie. Sommige cursisten hadden zich vroeger vrijegeesten genoemd, afkerig van alles wat aan de ratio ontsnapte. Nu, losgerukt van hun maatschappelijke banden, waren ze ontvankelijk voor wat ze jarenlang genegeerd hadden en poogden weer deel te krijgen aan een gemeenschappelijke erfenis. Midden in de stilte van een afgelegen oord, omgeven door een zichtbaar voortschrijdende winter, reikten zij naar een vastheid die door geen geweld kon worden geschokt. De lessen leidden ertoe dat men zich met behulp van de bibliotheek verder verdiepte in de aan de orde gestelde zaken en hieruit vloeiden dan weer gesprekken voort, discussies, een geanimeerd intellectueel verkeer.

Over het eigenaardige karakter van hun verblijf hier spraken ze nooit. Nadat zich de eerste dag daarover een gesprek had ontsponnen dat eindeloos in een kring van theorieën en gissingen dreigde rond te draaien, had Wehner zijn lotgenoten dringend verzocht het moreel niet met zulk vruchteloos geredeneer te ondermijnen. Nog méér te ondermijnen had hij beter kunnen zeggen, want het onzekere, het altijd op de loer liggende onbekende, liet niemand een ogenblik los. Toch had men niet tegen zijn verbod geprotesteerd. Men aanvaardde iedere vorm van bescherming, ook al werd die tamelijk bruut opgelegd. Het besef van hun hulpeloosheid maakte hen weer tot kinderen, een teruggang die hand in hand bleek te kunnen gaan met een groeiend onderscheidingsvermogen. Het was een stille groei, waarover man en vrouw alleen in de afzondering van hun kamer konden spreken.

De vrouwen hadden het over het algemeen minder moeilijk met de situatie dan de mannen. Ze werden opgeëist door bezigheden die ze vroeger aan anderen konden overlaten. Sinds hun komst hier hadden ze alle gelegenheid gehad zich van sociale vooroordelen te ontdoen en ook andere persoonlijke gevoeligheden te leren beheersen.

Maar er waren nieuwe gevoeligheden ontstaan: geprikkeldheid ten gevolge van het gedwongen samenzijn in een beperkte omgeving, kleine ergernissen die opgekropt moesten worden en daardoor al spoedig tot levensgrote problemen uitgroeiden.

Mevrouw Hertz bleef daarbij de bemiddelaarster die de aandacht van de vrouwen telkens weer op de dagelijkse dingen richtte en hen door haar voorbeeld eraan herinnerde dat zij zich het beste tegen de nieuwe omstandigheden konden verweren door zoveel mogelijk een normaal leven te leiden.

Enkele vrouwen verdiepten zich samen met de mannen in algemene vragen, maar de momenten van innerlijke bevrijding werden hoe langer hoe zeldzamer. Aanvallen van neerslachtigheid moesten zij binnenskamers verwerken en bij de gemeenschappelijke maaltijden een evenwichtige houding aan de dag leggen. De kinderen bleven afleiding bieden en zelfs troost, als men de gedachte aan de ook hen bedreigende onzekerheid van zich af kon zetten.

Inmiddels was Hahne, na een afwezigheid van een paar weken, weer verschenen. Wehner had zich afgevraagd of zijn oude vriend zich nog wel om hen bekommerde. Op een ochtend zag hij hem langs de besneeuwde weg naderen, te voet, in een zware winterjas, het gezicht rood van de koude. Wehner wilde hem tegemoet gaan, maar werd door een van zijn medebewoners een ogenblik opgehouden. Toen hij zich van de ander had losgemaakt, was Hahne de voordeur al voorbij en liep naar het huis van Falke.

Wehner keek hem na alsof Hahne daar voorgoed verdween. Een onzinnige gedachte die Wehner bleef kwellen tot zijn oude studiemakker een half uur later het grote huis binnenkam en zich met hem in een zijkamer afzonderde. Hahne excuseerde zich voor zijn lange afwezigheid en hoopte dat de bewoners inmiddels niets te kort waren gekomen.

'Het heeft ons aan niets ontbroken,' zei Wehner.

De mannen keken elkaar aan en zwegen. Het was een van die stilten die in elk gesprek vielen. Hahne rook nog naar de frisse buitenlucht, een rustige man in de kracht van zijn leven. Wehner, van dezelfde leeftijd, had naast hem iets schimmigs, bleek, met nerveuze ogen en handen.

Hahne stond op en keek naar buiten, alsof hij de omgeving

nog eens goed wilde opnemen. Toen draaide hij zich om naar Wehner.

'Er zijn veranderingen op til.'

Wehner werd nog bleker dan hij al was geweest. Zijn hart stakte een moment en heel zijn lichaam werd als van ijs.

Hahne deed een stap naar voren en pakte zijn handen. 'Ik weet het,' zei hij, 'jullie beleven moeilijke tijden. Maar wie de hoop opgeeft, is verloren.'

Wehner antwoordde niet. Zijn gevoel van bevriezing sloeg plotseling in het tegendeel om. Aan alle kanten brak hem het zweet uit en zijn hart bonsde zo hevig dat zijn borst uit elkaar leek te springen. Hij wilde zijn handen uit die van Hahne losmaken, maar vreesde dat hij dan zou omvallen.

'Joseph,' zei Hahne, 'heb vertrouwen.'

Het klonk bezwerend, bijna smekend. Een diepe vermoeidheid maakte zich van Wehner meester. Zijn ontsteltenis zakte weg, gelaten luisterde hij naar wat Hahne hem vertelde. De volgende morgen zouden ze naar een andere verblijfplaats vertrekken. Hij kon daar niet veel over zeggen, maar er zou niets nagelaten worden om hun lot te veraangename.

Wehner knikte als bewijs dat hij het gehoord had en maakte zijn handen los.

'Falke komt in de loop van de dag met je praten,' zei Hahne, terwijl hij een stap naar de deur deed. Hij keerde zich nog eens om: 'Misschien zien we elkaar morgen vóór het vertrek nog. Tot ziens dan.'

V

Hun lot veraangename, had Hahne gezegd, en hij wilde inderdaad niets liever. Dit was hij als zijn taak gaan zien en in de vervulling daarvan had hij een zekere virtuositeit bereikt die begon met het uitdenken van een vriendelijke terminologie. Hij was niet de enige die zich hier op toelegde, maar naar zijn oordeel wel de bekwaamste. Zijn woordenschat kende uitdrukkingen als verwijdering, uitschakeling, bijzondere zorg en nog andere die oorspronkelijk voor velerlei uitleg vatbaar waren, maar in zijn kring een zeer bepaalde betekenis hadden gekregen. 'Regulatie van de levensduur' was het uiterste aan openhartigheid dat Hahne

zich veroorloofde en die uitdrukking gebruikte hij alleen tegenover een handvol vertrouwelingen.

Dezelfde voorzichtigheid betrachtte Hahne in de omgang met degenen wier lot in zijn handen was gelegd. Hij kon zich geen grotere voldoening voorstellen dan iedereen tot het laatst toe een gevoel van geluk te geven. Uitsluitend door eigen kracht en kennis kon hij dit niet bereiken en daarom zocht hij hulp.

Hahne had een bevriend chemicus op een idee gebracht, een heel eenvoudig idee. Ongeveer een eeuw geleden was in de medische praktijk voor het eerst een inhalatienarcoticum gebruikt, het lachgas. Dit preparaat, maar dan natuurlijk aangepast aan de bijzondere situatie van het ogenblik, moest een radicaal middel tot een zuivere gelukservaring worden. De uitvoering bleek echter minder eenvoudig dan het idee. Telkens weer had Hahne, als hij van een inspectiereis naar andere centra terugkeerde, te horen gekregen dat de methode nog niet goed werkte, zodat men zijn toevlucht had moeten nemen tot hulpmiddelen die het experiment met lachgas op een onprettige wijze beëindigden.

Eindelijk hadden de proeven echter een resultaat opgeleverd dat massale toepassing verantwoord maakte.

Die middag na de broodmaaltijd liet Wehner alle volwassenen in de bibliotheek samenkomen. Met de roerloze rijen klassieken om zich heen zaten ze daar als afgeschermd tegen de wisselvalligheden van de buitenwereld.

In het door de sneeuw verhelderde licht blonken hun gezichten naakt en weerloos.

Niemand, ook Emma niet, wist wat er komen ging.

Wehner stond op en legde zijn handen met ineengevlochten vingers op zijn buik. Zacht maar duidelijk herhaalde hij wat Hahne hem die morgen had gezegd. 'Er zijn veranderingen op til.'

Allen keken hem angstig aan.

'Ik kan alleen maar zeggen dat we morgenochtend moeten vertrekken. Verder weet ik niets.'

Wehner zweeg.

Het duurde even eer iemand op zijn aankondiging inging. Het was mevrouw Hertz. Bij haar was het gevoel van angst niet meer dan een flits geweest, een gewaarwording die onmiddellijk had plaats gemaakt voor de gedachte: wij moeten

ons gereedmaken voor vertrek. Terwijl zij deze gedachte onder woorden bracht, kwamen de anderen in beweging. Bachers reactie verschilde eigenlijk niet veel van die van mevrouw Hertz. Ook bij hem werd het gevoel van pijnlijke verrassing gevolgd door het besluit zich gereed te maken, of beter: zich in iedere verandering te schikken.

Mevrouw Hanf stak haar armen uit en liet ze weer vallen. Anderen maakten geluiden van schrik en ontsteltenis of keken wezenloos voor zich uit, alsof ze de mededeling niet konden vatten.

Toen kwamen de vragen los. Wehner had er al antwoord op gegeven: hij wist niets. Met zijn handen in de zakken van zijn jasje ging hij naar boven. Zijn vrouw volgde hem. De kamer waarmee zij al vertrouwd waren geraakt, scheen geen muren meer te hebben. De wereld drong erin door, de wereld vloaide eruit weg en de mens dreef mee, zonder houvast.

Emma keek haar man aan.

Hij schudde zijn hoofd, een gebaar dat van alles kon betekenen. Hij hechtte er echter geen enkele betekenis aan, hij wist niet eens meer wat dat was, betekenis. Pas toen Emma een begin maakte met het opruimen van hun spullen, zette hij zijn verbijstering van zich af en begon haar te helpen.

VI

Boven de bomen stond een smalle maan toen Falke uit de dalende schemering opdoemde.

De bewoners, in de bibliotheek bijeen, konden elkaar nauwelijks meer onderscheiden. Mevrouw Hertz vertelde haar pleegkind fluisterend verhaaltjes, de zusjes Hanf hingen zwijgend tegen hun ouders aan.

Gevoelens van wrevel die zich tussen volwassenen hadden ontwikkeld, gingen ten onder in het sterker dan ooit opgeblaaide besef van weerloosheid. Zonder afspraak waren ze hier samengekomen, echtparen en enkelingen. Van de stilte om het huis ging een druk uit die het ademen bemoeilijkte. Toen de voordeur openging, stond Wehner op, langzaam, alsof hij zich uit een moeras moest lostrekken.

Falke, die nooit ongevraagd het huis binnenliep, was in de vestibule blijven staan. Na de begroeting verontschuldigde

hij zich voor zijn late komst: hij was opgehouden. Wehner verzocht hem de gang in te komen. Falke stampte een paar keer om zijn schoenen van sneeuw te ontdoen.

In de kleine zijkamer trof het Wehner dat de stoere Falke, doorgaans een toonbeeld van boerse bedaardheid, zijn zenuwen nauwelijks kon beheersen. Hij kneep voortdurend in zijn pet die op zijn knieën lag. Zijn voeten hield hij stevig op de vloer gedrukt om het trillen van zijn benen tegen te gaan. Wehner vergat bijna zijn eigen innerlijke beroering en onderdrukte een opwelling om Falke als arts te helpen, maar tegelijk merkte hij hoezeer zijn eigen handen beefden. Alles om hem heen scheen te wankelen, ook de man tegenover hem. En plotseling vroeg hij zich af of wat hij bij Falke had waargenomen niet meer was dan het produkt van zijn eigen wanhopige fantasie.

Falke's stem bracht hem terug naar de werkelijkheid: 'Morgen is de dag van uw vertrek. U wordt verzocht uiterlijk half acht klaar te staan. De bus is alleen om die tijd beschikbaar.' 'En na de bus?' vroeg Wehner.

'U wordt naar het station gebracht. Verder weet ik niets, alleen dat u op een vrij lange reis moet rekenen.'

Falke kneep niet in zijn pet, hij hield zijn voeten niet krampachtig op de grond gedrukt. Hij sprak rustig, bijzonder rustig zelfs, zonder een spoor van emotie. Hij had hier gewoon een poosje gasten gehad en die stonden nu op het punt te vertrekken. Zo iets kwam alle dagen overal voor.

'Met het oog op de lange reis is het nodig dat u allemaal vóór het vertrek een bad neemt. Ik heb opdracht de installatie te inspecteren om er zeker van te zijn dat u er gebruik van kunt maken,' hoorde hij Falke zeggen.

Dat klonk niet ongerijmd, de installatie had de laatste dagen herhaaldelijk gehaperd. Geruststellend klonk het echter ook niet. Er kwamen bij Wehner allerlei vermoedens op, maar hij drong ze terug. Iedere gedachte was nu te veel.

De duisternis was inmiddels gevallen. Buiten sloot iemand de luiken en Wehner maakte licht.

Falke stond op. 'Ik ga even kijken. Als alles in orde is, heeft u morgenochtend om half zeven warm water. De dames en heren doen er verstandig aan zoveel mogelijk vanavond nog hun bagage te pakken.'

Wehner bleef alleen achter. Hij had het gevoel dat hij weg-

zakte, dat hij de grond in gedrukt werd. Hij zag Falke niet meer, hij had hem niet zien weggaan.

Toen hij voor de deur van de bibliotheek stond, vond hij iets terug van zijn oude kracht. Hij hoorde gedempt praten en daar bovenuit de stem van een van de kinderen. Bij zijn binnenkomst zei mevrouw Hertz: 'We moesten maar eens voor het eten gaan zorgen.'

Twee vrouwen stonden tegelijk met haar op en verlieten met haar de bibliotheek.

Wehner wierp een blik op de gezichten. Gezichten van mensen die wilden leven. Ze leken Wehner evenwichtiger dan toen hij de bibliotheek verliet, niet meer verbijsterde individuen, maar een kleine gemeenschap die bezig was haar krachten te verzamelen, voor de zoveelste keer.

Hij wilde de anderen op de hoogte brengen van zijn gesprek met Falke, maar bedacht zich. Niemand vroeg hem iets, misschien waren ze bang te horen wat hij te zeggen had.

Er werd met kranten geritseld, een geluid alsof er bladeren neerdwarrelden.

De oude Bacher sloeg vrij snel de bladzijden om van het boek dat hij in zijn handen hield. Hij knikte een paar keer, alsof hij gevonden had wat hij zocht, maar bladerde dan toch weer verder.

Wehner verliet de kamer. Hij trok zijn jas aan, zette zijn hoed op en ging naar buiten. Behalve het knerpen van de sneeuw onder zijn voeten was er niets te horen. De maan gaf weinig licht, de sterren schitterden verder weg dan ooit.

Straks ging de maan onder en zou het donker alle vormen wegvagen.

De maaltijd verliep bijna als alle vorige maaltijden. De gesprekken stokten dikwijls, maar dat was niet ongewoon onder deze buiten de gang van de wereldgebeurtenissen levende mensen. Minder gewoon waren een paar luchtige toespelingen op de reis van morgen, brokjes galgenhumor waarmee sommigen de maaltijd trachtten te kruiden. De stilte die er telkens op volgde, zou des te beklemmender zijn geweest als de kinderen zich niet hadden laten horen. Het huis met zijn talrijke kamers en schuilhoeken had hen eerst geboeid, maar was, vooral door de stilte eromheen, gaan vervelen. Ze verlangden naar de stad en de komende verhui-

zing zou hen daar misschien terugbrengen.

De grote mensen keken ernstig en zeiden dat ze het niet wisten. Die ernst maakte indruk op de kinderen, maar niet zoveel dat hun blijdschap over de verandering erdoor werd aangetast. Soms keek het oudste meisje naar haar moeder met een blik die van alles uitdrukte: angst, verlangen, twijfel, vreugde. Maar niemand, ook niet haar moeder, had veel aandacht voor haar.

Dat hun vragen naar het reisdoel geen resultaat hadden opgeleverd, belette de kinderen echter niet met andere vragen te komen, die nog verder reikten. Mevrouw Hertz' pleegkind vroeg opeens, na wekenlang zwijgen, wanneer haar vader en moeder terugkwamen. De meisjes Hanf vroegen of ze niet weer naar een echte school konden.

Aan het eind van de maaltijd vroeg de oude Bacher om een ogenblik aandacht. In zijn heldere ogen lag weer de glans die ze ook bij de eerste maaltijd hadden gehad. Hij was vijfenzeventig jaar, grijs en licht gekromd, maar sterk, een man zonder familie, met alleen herinneringen.

Hij keek langzaam de kring rond, alsof hij de gezichten een voor een in zich wilde opnemen. De anderen kregen het gevoel dat hij hen niet aankeek zoals ze daar zaten, schepsels die slechts een beperkt leven beschoren was, maar alsof hij hen met zijn blik boven hun beperktheid uittilde, hen ophief naar een andere sfeer die zij onmogelijk met woorden konden aanduiden.

'Vrienden,' zei hij, 'ik heb niet veel te zeggen. Onze positie is onzeker en op het ogenblik is ze dat meer dan ooit, althans wat ons aards bestaan betreft. Maar ik heb het vaste geloof dat wij in onze vergankelijkheid deel uitmaken van een onvergankelijk geheel waarvan het wezen liefde is. En ik hoop dat, wat er ook mag gebeuren, u de aanwezigheid van die liefde zult ervaren en vasthouden.'

In de situatie waarin ze verkeerden, kregen deze paar zinnen een gewicht als onder andere omstandigheden ondenkbaar zou zijn geweest. De twijfel die bij deze of gene nog mocht bestaan, kon niet op tegen alles overweldigende levensdrang.

De kinderen keken met grote ogen naar de volwassenen, van wie sommigen een snik niet konden onderdrukken. Anderen kregen tranen in hun ogen, weer anderen poogden ach-

ter een verbeterde uitdrukking hun ontroering te verbergen. Bacher had inmiddels een gebed aangeheven, een oud dankgebed voor de maaltijd, met een zangwijs waarmee allen konden instemmen. De meesten kenden de woorden niet en de melodie maar half. Op dit ogenblik kwam alles wat zij ooit hadden afgezworen of een stille dood hadden laten sterven weer tot leven, ging het individuele lotgeval op in een collectief lot van talloze generaties.

Later dronken zij samen koffie of wat daarvoor in deze tijd in de plaats was gekomen, gingen verder met hun koffers pakken en naar bed.

De kinderen sliepen toen al, de bevroren wereld buiten ook.

VII

Een korte sneeuwbus in de nacht had alle voetsporen uitgewist. De aarde was onbetreden. Geen mens wierp een blik op die witheid, de bewoners van de grote villa deden dit zeker niet. De kinderen hadden rustig geslapen. Zo vroeg kon men hen maar moeilijk wakker krijgen; ze wankelden en grepen zich vast aan hun bed, waarvan ze geen afscheid konden nemen.

De volwassenen, zich bewust van hun verantwoordelijkheid, deden flink en maakten zo weinig mogelijk geluid. Daardoor kregen ze in de stille winterochtend iets schimmigs, en als schimmen zagen ze elkaar toen ze tegen half zeven op de bovenverdieping bijeenkwamen.

Ze hadden de vorige avond Wehners instructie zich op dit uur te verzamelen zwijgend aangehoord en nu volgden ze zijn instructie zwijgend op. Tussen die twee momenten lag een nacht van woelen en wegzinken, van angst en berusting.

Wehner was de laatste die de uitbouw binnenging. Hij had er steeds op toegezien dat voldaan werd aan Falke's verzoek, de deur naar het douchelokaal zorgvuldig te sluiten, omdat de damp zich anders gemakkelijk door het grote huis zou kunnen verspreiden.

Deze ochtend, terwijl de anderen al in de kleedhokjes waren en hij de deurnop vasthield, kwam de gedachte bij hem op dat het interieur van het huis wel het laatste was waarom hij zich diende te bekommeren. Hij liet de deur los en stapte zijn kleedcel binnen.

Om half zeven precies stond iedereen in een douchehok. Een paar minuten later deed Falke een andere deur achter zich dicht. Hij had zijn plicht gedaan en liep vlug van de uitbouw door het besneeuwde bos naar zijn huis terug. De wind joeg een paar losse vlokken sneeuw achter hem aan.

Terwijl Falke hijgend zijn huis binnenging, hoorde hij in de verte een rumoer dat hem een ogenblik deed stilstaan. Hij wilde verder gaan, zich losrukken van wat daar gebeurde, maar zijn benen waren als verlamd. Met beide handen zocht hij steun tegen de gangmuur, die onder zijn tasten klam werd als de huid van een mens in doodsnood.

Het rumoer, dat eerst een verre wirwar van gillen en kreten was geweest, kwam naderbij en daverde langs de grond en door de bomen op hem af. Er drong een vreemde lucht in zijn neus, zijn ogen begonnen te tranen. Hij opende zijn mond, een vlam schoot in zijn keel, een brand die zijn darmen leek te verscheuren.

Hij schreeuwde. In het schemerdonker kwam zijn vrouw aanwankelen. Ze viel, maar voor ze de grond raakte, ving hij haar op en samen, hun lichamen vreemd gekronkeld, kropen en schoven ze naar buiten, waar de wind de laatste klanken van het gegil en gekrijs naar hen toe blies.

Falke kon zijn vrouw niet langer vasthouden. Ze werd een loodzware, vormloze massa waardoor hevige krampen voeren. Hij kroop verder, zijn mond op de sneeuw, zijn armen verwilderd als de vlerken van een aangeschoten vogel. Een eind van hem verwijderd worstelden de mensen uit de villa, die de deur tussen de doucheruimte en het huis hadden weten open te rukken. Pas na verloop van lange, eindeloze minuten viel de stilte van de dood in. Het geschreeuw kromp tot zacht kermen en steunen en eindelijk tot een gemurmel dat snel uitdoofde.

Hahne vond Falke twee uur later, kort nadat de winterdag stralend was aangebroken. Hij nam eerst tijd voor een inspectie van de doden: de villabewoners, de vrouw van Falke, de hond en ook de kippen. Toen, neergehurkt, vergewiste Hahne zich ervan dat zijn aanvankelijke indruk juist was: Falke leefde nog.

Maar dat betekende slechts uitstel van executie, want de openstaande deur van de uitbouw vormde het bewijs van Falke's onzorgvuldigheid.

BIO-BIBLIOGRAFIE MAURITS MOK (Haarlem, 1907)

Maurits Mok werkte een aantal jaren op een handelskantoor, eerst als jongste bediende, later als correspondent.

Ongeveer 20 jaar oud, begon hij in tijdschriften te publiceren, gedichten, vervolgens ook verhalen en kritieken.

Na 1932 wijdde hij zich geheel aan de literatuur, een hachelijke en moedige stap in die dagen.

Zijn eerste publikatie in boekvorm was de roman *Badseizoen* (1934).

In 1938 verschenen zijn eerste verhalende gedichten, *Exodus* en *Kaas- en Broodspel*. Met het laatste werk had hij volgens Marsman zijn generatiegenoten achter zich gelaten en ook bij anderen vond dit werk zoveel waardering dat Maurits Mok in brede kring bekend werd.

Gedurende een gedeelte van de oorlogsjaren (1940-1945) was hij ondergedoken. In die tijd verschenen ondergronds enige publikaties van zijn hand.

Na de oorlog werkte hij als poëziecriticus voor bladen als het *Algemeen Handelsblad*, de *Kroniek van Kunst en Cultuur* en later de *Haagsche Courant*.

Het aantal bijdragen dat hij aan Nederlandse en Vlaamse tijdschriften heeft geleverd, loopt in de honderden. In vrijwel alle bloemlezingen en naslagwerken komt zijn naam voor.

Ook schreef hij een aantal kinderboeken.

In 1983 verschijnt bij de Prom een verzamelbundel van Moks humoristisch werk: *De Doorleesbril*, met cartoons van Willy Lohmann.

PUBLIKATIES

Romans:

Badseizoen, Rozenbeek & Venemans, Hilversum, 1934.

Figuren in het Zand, Stols, Maastricht, 1939.

De Tweede Jeugd, De Tijdstroom, Lochem, 1939.

Voorspel tot het Leven, De Bezige Bij, Amsterdam, 1946.

Strijd zonder Einde, Stenvert, Meppel, 1948; herdrukt als *Dorp in de Branding*, Strengholt, Bussum, 1975.

Niemandland, Heynis, Zaandijk, 1958.

De Ontmaskering, Stols, Den Haag, 1963.

De Ondergrondse, Nijgh & Van Ditmar, Den Haag, 1979.

VERHALEN

Het Feest van Hercules, Nijgh & Van Ditmar, Den Haag, 1977.

Het Haarlint, De Prom, Baarn, 1982.

Poëzie:

Exodus, Mees, Santpoort, 1938.

Kaas- en Broodspel, De Tijdstroom, Lochem, 1938.

De Rattenvanger, Stols, Maastricht, 1939.

Verloren Dromen, Stols, Maastricht, 1939.

Scheppingsdroom, De Tijdstroom, Lochem, 1940.
Verzen, Bigot & Van Rossum, Amsterdam, 1941.
De Vliegende Hollander, De Tijdstroom, Lochem, 1941.
De Zeven Hoofdzonden (1943) en *De Vader spreekt* (1944) zijn onder het pseudoniem Hector Mantinga verschenen bij De Bezige Bij, Amsterdam.
Verzen van Nederland, Kroonder, Bussum, 1946.
Salvis Tiulis, Kroonder, Bussum, 1946.
Silhouetten, Meulenhoff, Amsterdam, 1948.
Het Wankel Hart, Servire, Den Haag, 1948.
Vergeefs Gebaar, Kroonder, Bussum, 1949.
Aan de Vermoorden uit Israël, Kroonder, Bussum, 1950.
Storm uit het Oosten, Contact, Amsterdam, 1952.
De Spoorwegstaking, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1953.
Stormen en Stilten, Meulenhoff, Amsterdam, 1956.
Woorden in het Donker, De Beuk, Amsterdam, 1956.
Gedenk de Mens, Bakker/Daamen, Den Haag, 1957.
Het lied van de Olifant, Strengholt, Amsterdam, 1958.
Vuurmerken, Stols/Barth, Den Haag, 1960.
Dwars door de Zomer, Stols/Barth, Den Haag, 1962.
Achtergrond, Nijgh & Van Ditmar, Den Haag, 1965.
Avond aan Avond, De Bezige Bij, Amsterdam, 1965, 3e druk.
Met Job Geleefd, De Bezige Bij, Amsterdam, 1972.
Grondtoon, De Bezige Bij, Amsterdam, 1975.
Gedichten van zestig tot zeventig, De Bezige Bij, Amsterdam, 1977.
Achterwegen, In de Fazantenhof, Eemnes, 1981.
Verwaaiende raadsels, Bzztôh, Den Haag, 1982.

PRIJZEN

De erkenning die zijn werk vond, kwam o.a. tot uiting in een aantal letterkundige onderscheidingen:
 Prijs van de Gemeente Amsterdam (1957)
 Prijs van de Stichting Kunstenaarsverzet (1958)
 Henriëtte Roland Holstprij (1962)
 Marianne Philipsprijs (1969)

VERTALINGEN

Mok heeft tal van literaire en wetenschappelijke werken vertaald, onder meer van Malraux, Maupassant, Sartre, Plievier, Koestler, Angus Wilson.

RADIO EN TELEVISIE

Mok heeft in een lange reeks van uitzendingen van de NCRV-radio verslag uitgebracht van zijn wedervaren als mens en auteur. Hij is ook herhaaldelijk het onderwerp van televisie-uitzendingen geweest.

BIOGRAFIE CÉCILE HESSELS

Cécile Hessels werd op 11 april 1943 geboren in Rotterdam. Ze volgde een opleiding aan de KABK in Den Haag. In 1969 kreeg ze de Jacob Maris jeugdprijs en in 1971 ontving ze Koninklijke Subsidie. In 1975/1976 kreeg zij van CRM de opdracht Verkadeplaatjes te maken. Cécile Hessels exposeerde in Liernur, Den Haag (1969, 1972); Galerie 20, Arnhem (1969); Van Geyt, Hulst (1969, 1971); Gemeente Museum, Den Haag (1969); Siau, Amsterdam (1971); Galerie Petit, Amsterdam (1972); Groep Nieuwe Haagse School (1974); De Berenburcht, Eck en Wiel (1974); I.F.F., Tilburg (1974, 1981); Groep Doelen, Rotterdam (1974); Witte Poppentoren, Hasselt Groep (1975); Groepstentoonstellingen in Den Haag en Utrecht (1978); Galerie Marquis, Vlissingen (1979/1980); Gemeente Museum, Woerden (1981).